Kur'ân'ın Farklı Yorumlanması -Nisa Suresi'nin 86. Ayeti Örneği-

Halil ALDEMİR*

Özet

Müfessirler Kur'ân metninden, kendilerinden ve kendilerini çevreleyen şartlardan kaynaklanan nedenlerden dolayı ayetlerin yorumunda farklı görüşler dile getirmişlerdir. Nisa Suresi'nin 86. ayeti de müfessirlerin farklı yorumlarının görüldüğü ayetlerden biridir. Bu ayet, selamlaşma, hibe ve barış bağlamında tefsir edilmiştir. Mezhebî faktörler, Kur'ân'ın bağlamını dikkate alma, dilbilimsel veriler, değerlendirmeler ve hadisler ayetin farklı yorumlanmasında etkili olmuştur. Bu araştırmada söz konusu yorumlar içerik ve delil bakımından birbirleri ile karşılaştırılmıştır. Selamlaşmanın ve verilen selamı daha iyi biçimde almanın ya da aynen tekrarlamanın rivayetlerle sabit bir hakikat olduğunu kabul etmekle birlikte ayetin barış bağlamında yorumlanmasının daha isabetli olduğu sonucuna varılmıştır. Ayetin bazı Hanefîlerin iddia ettiği gibi hibe ile alakasının olmadığı da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selam, hibe, barış, yorum farklılığı, tefsir

Different Interpretations of the Holy Qur'an -Example of Surah Nisa, Verse 86-

Abstract

Exegetes, from the text of the Qur'an, from themselves and from reasons arising from the circumstances that surround them, have expressed different opinions on the interpretation of the verses. The verse 86 of the Surah Nisa is also one of the verses about/on/around which different interpretations of the commentators have been observed. This verse has been interpreted in the context of greetings, charity and peace. Sectarian factors, attentions of the context of the Qur'an, linguistic data, assessments and hadiths have been effective on difference of interpretations of the verse. In this study, the content and the comments in question were compared with each other in terms of evidence. The study concludes that it is more appropriate to interpret the verse in the context of peace, while acknowledging that salutation and receiving the salutation in a better form or repeating it is

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Ana Bilim Dalı, aldemirhalil@gmail.com.

a fixed truth with narratives. It has also been determined that the verse does not relate to charity as some Hanafis argue.

Keywords: Greeting, grant, peace, differentiation of interpretation, exegese

Giriş

Gönderiliş gayelerinden biri insanların ihtilaf ettikleri konuları açıklamak[1] ve bu konularda çözümler getirmek[2] olan ilâhî vahiylerin zamanla, özellikle de din adamlarının sergiledikleri olumsuz tutumlar ile ihtilafın nedeni haline geldiği anlaşılmaktadır.[3] Kutsal metinlerin anlaşılmasındaki ihtilafı sadece din adamlarının yaklaşımlarına bağlamak elbette doğru olmaz. Zira metnin tarihsel bağlamının üzerinden uzun zaman geçmesi,[4] yorumcunun metnin indiği dönemdeki dili kuşatamaması, vahyin indiği toplumun düşünce ve pratiği hakkında yeterli bilgilerden yoksun olması, yaklaşım tarzı farklılığı, ön kabulleri vb. nedenler de kutsal metinlerin anlaşılmasındaki farklılıklarda etkilidir.

İnsanlara gönderilen vahiy halkasının sonu olan Kur'ân-ı Kerim yukarıda özetle değinilen sebeplerden dolayı farklı anlama ve yorumlama ile karşı karşıya kalmıştır. Nüzul sürecinden uzaklaştıkça, özellikle de İslam Tarihinde mezheplerin teşekkül ve kurumsallaşması ile birlikte ihtilafların bir yandan sayısı artmış bir yandan da çözümlenmesi zor hale gelmiştir. Zira her kesim kendi görüşünü desteklemek için birtakım argümanlara sarılmış, diğer tarafın ya da tarafların da kabul edeceği birtakım delilleri sıralamıştır. Öte yandan karşı tarafın kabul edip ileri sürdüğü delilleri ya yok saymış, ya da onların iddia ettiklerini desteklemediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Netice itibariyle de kurumsal anlamda sahip çıkılan, sistematikleşmiş ihtilaflar ortaya çıkmıştır.

Tefsir yazını hızlı biçimde gözden geçirilecek olsa Kur'ân tefsirinde farklı yorumların varlığı tartışmasız bir gerçek olarak ortaya çıkar.[5] Bu farklılıkların nedenlerini çeşitli biçimlerde kategorize etmek mümkündür. Ancak bunları Kur'ân metninin yapısına, müfessire ve müfessirin içinde bulunduğu koşullara bağlamak, ayrı ayrı sıralamaktan daha isabetli görünmektedir. Sözgelimi Kur'ân'da geçen kelimelerin bir kısmının çok anlamlı olması, ayetlerdeki kıraat farklılıkları gibi tefsirde ihtilafa yol açan etkenler, Kur'ân metninin yapısı ile ilgilidir. Müfessirin donanımı, mezhebi, dilbilimsel verilere ve rivayetlere vukûfiyeti, bu kaynaklara bakışı vb. nedenler de tefsirde ihtilafa neden olan etkenler arasında yer alır. Bunları

[1] en-Nahl 16/39; en-Neml 27/76.

[2] el-Bakara 2/213.

[3] el-Bakara 2/42, 79, 174; Âl-i Imrân 3/19; el-Câsiye 45/17.

[4] bk. Çalışkan, Necmettin, "Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur'an Yorumuna Etkisi (Beyânu'l-Hak Örneği)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2017 Cilt: 14 Sayı: 40 s. 406-408. (s. 398-422).

[5] Sıcak, Ahmet Sait, "Yorum Farklılıkları Açısından Bir Tefsir Kaynağı Olarak Kur'ân-ı Kerîm", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2014, cilt: III, sayı: 3, s. 642-646. (s. 632-651).

da müfessir ile ilgili nedenler şeklinde bir üst başlıkta toplamak mümkündür. Bir de müfessirin içinde bulunduğu koşullar, siyasal durum, aktüel tartışmalar vb. etkenler vardır.[6] Bunlar da müfessiri çevreleyen şartların bir yansımasıdır. Bu şekilde Kur'ân ayetlerinin farklı anlaşılmasını üç ana başlık altında toplandığı görülmektedir.[7]

Bu araştırmada Nisa Suresi'nde yer alan bir ayet hakkında biraz önce kategorize edilen nedenlerden dolayı müfessirlerin farklı yorumlar dile getirmeleri ele alınacak ve bunun değerlendirilmesi yapılacaktır. Söz konusu ayette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "وَإِذَا حُيِّيتُم بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّواْ بِأَحْسَنَ مِنْهَآ أَوْ رُدُّوهَآ". Nisâ Suresi'ndeki bu ayet, müfessirler tarafından selamlaşma, hibe ve barış bağlamında yorumlanmıştır.

I. Selamlaşma Bağlamında Ayetin Yorumlanması

Bu ayetin selamlaşma bağlamında yorumlanmasında anahtar rolü, حيّى, تحية ve حَيُّواْ kelimelerine verilen anlam oynamaktadır. Bu kelimeler tef'îl babından fiili mazi, masdar ve emr-i hazır olup h-y-y kökünden türemiştir. Bu kökte *diri olmak, yaşamak* anlamları vardır.[8] Dilimizde çok kullanılan hayat kelimesi de bu kökten gelen bir kelimedir. Yaşamak ile selamlaşma arasındaki bağı ise İslam öncesi Arapların birbirleri ile karşılaştıkları zaman "حياك الله" demeleri oluşturmaktadır.[9] Buna göre karşılaşan insanlardan biri diğeri için Allah'tan onu yaşatmasını temenni etmektedir. Başta Taberî olmak üzere birçok müfessir bu kelimeye dua anlamını vererek tefsir etmeleri de bundan ileri gelir.[10] Bu anlamı verenler, Arapların karşılaştıkları zaman حياك الله diyerek karşı taraftaki insan için uzun ömür dilemek suretiyle birbirlerini selamladıklarını belirttikten sonra ayeti tefsir etmişlerdir.[11]

Müfessirler bu kelimelere selam ve selamlama anlamlarını verirken sadece kelimenin kök anlamına ve Arapların İslam öncesi selamlaşma türlerinden birine bakmakla yetinmemişlerdir. Bunlara ilave olarak Kur'ân metninin kendisinden de yararlanmışlardır. Tam da bu noktada "وَإِذَا جَاءُوكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ/*Sana geldiklerinde, Allah'ın seni selamlamadığı bir şekilde seni selamlarlar*."[12] ayetini söz konusu görüşlerini desteklemek için zikretmişlerdir.[13] Zira bu ayette de h-y-y kökünden yine aynı bâbdan türetilmiş geçmiş zaman kipinde bir fiil bulunmaktadır. Tefsir kaynaklarında geçen bilgilere göre bu ayet, Medine'deki Yahudilerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yönelik düşmanca tavırlarından biri üzerine

---

[6] bk. Cide, Ömer, 2/146 ve 6/20 Ayetlerinin Tebşirat Bağlamında Değerlendirilmesi, *Sosyal Bilimler Dergisi,* c.7, s.13, s. 151. (138-153).
[7] Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi,* s. 43-51.
[8] bk. İsfehânî, *Müfredât,* s. 268-270.
[9] İsfehânî, *Müfredât,* s. 270; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* X, 183.
[10] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* V, 188. Ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi',* V, 297; Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî,* V, 129.
[11] Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* X, 183; Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî,* V, 129.
[12] el-Mücâdele 58/8.
[13] İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 482; Kurtubî, *el-Câmi',* V, 298.

nazil olmuştur. Şöyle ki, Yahudiler Hz. Peygamber (s.a.v.) ile karşılaşınca ona السلام عليك yerine السام عليك diyorlardı. Kendilerince bir yandan selam vermiş oluyorlar, bir yandan da telaffuz oyunu ile Hz. Peygamber'e (s.a.v.) beddua ediyorlardı.[14] Böylece hem zahiri kurtarmış oluyorlar, hem de kinlerini kusarak bir şekilde tatmin oluyorlardı. Müfessirlerin anlattıkları bu hâdise, hadis kaynaklarında da yer bulmuştur. Örneğin güvenilir hadis kaynaklarının başında gelen İmam Buhârî'nin ve İmam Müslim'in "*Sahîh*"lerinde bu rivayet geçmektedir.[15]

Müfessirlerin çoğunluğu Mücâdele Suresi'ndeki ayeti söz konusu kelimeyi selamlama şeklinde açıklamışlardır.[16] Ancak müfessir Tahir İbn Âşûr bu ayetin Yahudiler ile Hz. Peygamber (s.a.v.) arasında geçen bu hadise üzerine inmediğini, ayetin münafıkların cahiliye adetleri veya Yahudilerden öğrendikleri bazı kinayeli sözlerle selamlamaları üzerine indiğini söylemiştir.[17] Onun bu yorumu diğer yorumlardan farklı olsa da ayetin selamlaşma bağlamında indiği görüşüne zarar vermez. Tersine ayetin selamlaşma bağlamında indiği görüşünü destekler. Bu bilgilerden sonra rahatlıkla denebilir ki müfessirlere göre bu ayette h-y-y kökünde türemiş kelime selamlaşma anlamında kullanılmıştır.

Müfessirler bu araştırmanın konusu olan Nisa Suresi'ndeki ayeti selamla bağlamında yorumlarken Arap şiirinden de yararlanmışlardır. Sözgelimi Kurtubî Muallaka şairlerinden en-Nâbiğa ez-Zübyânî'nin şu beytinde geçen ve h-y-y kökünden yine tef'îl bâbından türemiş muzari zaman kipinde kullanılan kelimeyi bu anlamı desteklemek için zikretmişlerdir:

تحييهم بيض الولائد بينهم وأكسية الإضريج فوق المشاجب

Aralarındaki beyaz tenli cariyeler selamlar onları

Çatılmış değneklere asılmış kırmızı[18] ipekten elbiseleri[19]

Kurtubî ve Şevkânî bu ayette kastedilenin selam olduğunu açıkça belirtmişlerdir.[20] Hatta İbnu'l-Arabî bu kelimeye mülk anlamı verilinceye kadar âlimlerin ve müfessirlerin tahiyye kelimesi ile burada selamın kastedildiği konusunda icmâ' ettiklerini belirtmiştir.[21] Onun bu ifadesini çoğunluğun bu şekilde düşündüğü şeklinde anlamak gerekir. Zira kendisi de bu ifadeyi kullandığı yerde müfessirlerin bu ayeti farklı biçimlerde anladıklarını delilleri ile birlikte

---

[14] Mukâtil İbn Süleyman, *Tefsir,* III, 332; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîr,* II, 395; Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl,* IV, 343; İbn 'Atıyye, *el-Muharrar,* XIV, 345; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr,* VIII, 10; Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl,* IX, 169.

[15] Buharî, "Edeb", 38; Müslim, "Selâm", 6-12.

[16] Mukâtil İbn Süleyman, *Tefsir,* III, 332; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîr,* II, 395; Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl,* IV, 343; İbn 'Atıyye, el-Muharrar, XIV, 345; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr,* VIII, 10; Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl,* IX, 169.

[17] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XXVIII, 31.

[18] الإضريج sarı ipek olarak da açıklanmıştır.

[19] Kurtubî, *el-Câmi',* V, 298.

[20] Kurtubî, *el-Câmi',* V, 298; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,* I, 784.

[21] İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 482.

anlatmaktadır.[22] Ayrıca buradaki *tahiyyeden* maksadın السلام عليكم şeklinde verilen selam olduğu görüşünü çoğunluğa nispet etmiştir.[23]

Her ne kadar Muhammed İzzet Derveze araştırmaları sonucu bu ayetin sebeb-i nüzûlü hakkında müfessirlerin bir rivayet nakletmediğini belirtse de[24] konuyla ilgili aktarılan bir rivayete göre bazı insanlar selam verme konusunda isteksiz davranınca bu ayet nazil olmuştur.[25] Bu rivayet de ayetin selamlama bağlamında yorumlanmasını destekleyen delillerden biridir. Diğer yandan selamlaşmak İslam dininin önem verdiği konulardan biridir. Hadis kaynaklarında aktarılan rivayetlere göre müslümanlar arasında bilinen selamlaşma ilk insan Hz. Âdem ile melekler arasında gerçekleşmiştir.[26] Hz. Peygamber (s.a.v.) de *"Ey insanlar! Selamı aranızda yaygınlaştırınız!"*[27] buyurarak selamın yaygınlaştırılmasını teşvik etmiştir. Bu hadislerin bir kısmı özellikle selamlaşma konusunda çeşitli düzenlemeler ve yönlendirmeler içermektedir.[28] Bu rivayetlerin içeriği ise ayetin selamlama bağlamında yorumlanmasını desteklemektedir. Şöyle ki, gerek Hz. Adem'in meleklerle selamlaşmasını anlatan rivayette, gerekse Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde gerçekleşen bazı selamlaşma örneklerinde selamın daha güzel ve uzun ifadelerle alındığı görülmektedir.[29] Ancak bu durumun tersini de görmek mümkündür. Sözgelimi Ebu Avâne'nin Enes İbn Mâlik'ten yaptığı rivayette Hz. Peygamber'in Hz. Âişe'nin odasına giderek "السلام عليكم أهل البيت ورحمة الله وبركاته" şeklinde selam verdiği, onunda "وعليكم السلام ورحمة الله" şeklinde selamı aldığı görülmektedir.[30] Bu rivayette Hz. Âişe'nin selamı daha güzel biçimde alması bir yana aynıyla bile almadığı görülmektedir.

Ayetin tefsiri hakkında ilk etapta selam ile örtüştürülmesi zor görünen bir yorum daha zikredilmiştir. Mâlikîlerden İbn Vehb ve İbn Kâsım'ın İmam Mâlik'ten aktardıkları görüşe göre bu ayet, aksırana dua eden kimse hakkında geçerlidir.[31] Kurtubî büyük ihtimalle Mâlikî mezhebine mensup olması nedeniyle kendi tercihine aykırı olan bu yorumu bir şekilde kendi tercihi ile uyuşturma gayreti içerisine girmiştir. Bunu yaparken de ihtiyatlı bir dil kullanmayı da ihmal etmemiştir. Bu nedenle İmam Mâlik'ten aktarılan görüşün sahih olması durumunda ifadesini kullanarak söz konusu yorumu kıyas yolu ile kendi tercihi ile uyumlu hale getirmiştir. Şöyle ki İmam Mâlik'e atfedilen aksıran kimseye dua etmek, selam verenin selamını alma konusuna kıyasla ayetin hükmüne dahil

[22] bk. İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 479-483.
[23] İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 480.
[24] Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs,* VIII, 189.
[25] Mukâtil, *Tefsîr,* I, 245.
[26] Buhârî, "İsti'zân", 1, Müslim, "Cennet", 28.
[27] Tirmizî, "Sıfatu'l-kıyâme", 42; İbn Mâce, "Et'ıme", 1.
[28] bk. Buhârî, "Îmân", 6; Müslim, "Selâm", 5; Tirmizî, "İsti'zân", 10; Ebû Dâvûd, "Edeb", 132-133.
[29] Ahmed İbn Hanbel, XX, 62; Nesâi, *Sünenü'n-Nesâî el-Kübra,* el-İnhiraf ba'de teslim, III, 409.
[30] Ebu Avâne, Müsned, XI, 302.
[31] İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 480; Kurtubî, *el-Câmi',* V, 298; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,* I, 785.

olmuştur.[32] Mâlikî âlimlerden İbn 'Atıyye ve İbnu'l-Feras ayetin aksıran kimseye dua etmek şeklinde yorumlanmasının zayıf bir görüş olduğunu, ayetin lafızlarının da bunu reddettiğini ifade etmiştir. Ardından da İmam Mâlik'in aksıran kimseye dua etmeyi selamlaşmaya kıyasladığını düşünmek gerektiğini eklemiştir.[33] Şevkânî ise herhangi bir değerlendirme ve yorum yapmadan sadece alternatif bir görüş olarak bunu zikredip geçmiştir.[34]

Hadislerde Hz. Peygamber'in aksıran kimse ile onun aksırmasını duyan kimseye verdiği öğütleri görmekteyiz.[35] Sözgelimi Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Biriniz aksırdığı zaman 'Elhamdülillah' desin. Mümin kardeşi veya arkadaşı da ona 'Yerhamukellâh/Allah sana merhamet etsin.' diyerek karşılık versin. Diğeri de buna cevap olarak 'Yehdîkumullâh ve yuslıh bâlekum/Allah sizlere hidayet eylesin ve durumunuzu iyi kılsın.' desin.*"[36] Bu hadiste selamlaşmaya benzer bir durum vardır. Bir defa iki mümin tıpkı selamda olduğu gibi birbirine güzellik dilemektedir. İkincisi aksırmaya şahit olan kimsenin merhamet temennisine, diğeri hem hidayet hem de durumun iyi olması için dua etmektedir. Dolayısıyla burada da daha iyisi ile mukabele etmek söz konusudur. Bu durum Kurtubî'nin yorumunu haklı çıkaracak bir delil olarak düşünülebilir. Dolayısıyla ayetin aksıran ile onun aksırmasını duyan kimse arasında geçen diyalog ile tefsir edilmesi, bir durumun bir başka duruma benzetilmesinden başka bir şey değildir.

Bu kelimeye "mülk/sahip ve hâkim olma" anlamını verenler de olmuştur. Abdullah İbn İdris ve Hüveyzmendâd gibi bazı âlimler *tahiyye* kelimesini Mülk/sahip ve hakim olma anlamı ile açıklamışlardır.[37] Cessâs da ayetin yorumu konusunda ilk olarak bu anlamı zikretmiş ve bunu dil âlimlerine dayandırmıştır. Ancak ne dil âlimlerinin ismini zikretmiş, ne de bir delil ileri sürmüştür.[38] Abdullah İbn İdris ise bu görüşünü Amr İbn Ma'dîkerib'in şu beyti ile desteklemiştir:

أؤم بها أبا قابوس حتى   أنيخ على تحيته بجندي

Onunla yöneliyorum Ebu Kâbûs'a doğru

Varıp devemi çöktüreceğim onun mülkünde

Hüveyzmendâd da görüşünü şu beyitle desteklemiştir:

أسير به إلى النعمان حتى   أنيخ على تحيته بجندي

Onunla Nu'mân'a doğru ilerliyorum

Varıp devemi çöktüreceğim onun mülkünde

[32] Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 298.
[33] İbn 'Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 156; İbnu'l-Feras, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 220.
[34] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 785.
[35] Buhari, "Cenâiz", 2; İbn Mace, "Cenâiz", 1; Müslim, "Salatu'l-Müsefirîn ve Kasruhâ", 54; Ahmed İbn Hanbel, XIV, 125; XIV, 439; XV, 197; XVI, 566.
[36] Buhârî, "Edeb", 126.
[37] Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 297.
[38] Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 307.

Bu görüşte olanlar Züheyr İbn Cenâb el-Kelbî'nin şu beytini de delil olarak getirmişlerdir:

ولكل ما نال الفتى قد نلته إلا التحية

Ben de ulaştım delikanlının ulaştığı her şeye

Kalmadı geride ulaşamadığım mülkten başka

Bu kelimeye hükümranlık anlamını verenlerin bir kısmı konuyu yine selama bağlamaktadırlar. Zira onlara göre yeryüzünde çok sayıda kral vardır ve bu krallar çeşitli biçimlerde selamlanmaktadırlar.[39]

Ülkemizdeki meallerin çoğunda bu mana esas alınmış ve ayet "*Size bir selam verildiği zaman, ondan daha iyisiyle selam verin veya ayniyle mukabele edin.*"[40] şeklinde tercüme edilmiştir.

Bu ayette geçen h-y-y kökünden türemiş kelimelere Arapların selamlaşmasından hareketle dua ve selam anlamını verenler ile bu kelimelerin mülk anlamı taşıdığını söyleyenlerin bir kısmının ulaştıkları sonuç aynıdır. İmam Malik'e isnat edilen görüş ise ayetteki durumun aksıran kimseye dua etmek şeklinde yerleşen İslâmî bir uygulamaya benzetilmesi sonucu olabilir. Dolayısıyla bu yorum da ayetin selamlaşma bağlamında olmasına zarar vermez.

II. Hibe Bağlamında Ayetin Yorumlanması

Bir önceki başlık altında ayette geçen h-y-y kökünden türemiş kelimelere mülk anlamının verildiği belirtilmişti. Her ne kadar bazı müfessirler ayetteki kelimelerin mülk anlamında yorumlanmasını selama bağlasalar da bütün âlimlerin aynı kanaatte olduklarını söylememiz mümkün değildir. Sözgelimi İmam Cessâs'ın ayeti yorumlarken ilk olarak hibe konusundaki Hanefî mezhebinin görüşünü merkeze aldığı görülmektedir. Şöyle ki; Cessâs *tahiyye* kelimesine mülk anlamını verdikten sonra Arapların حياك الله ifadesini ملّكك الله şeklinde açıklayarak kendi görüşüne zemin hazırlamıştır. Kullandığı ifadelerden ve üslubundan *tahiyye* kelimesinin gerçek anlamının mülk anlamı olduğunu düşündüğünü anladığımız Cessâs, buna göre ayeti tefsir etmiştir. Ona göre bu durumda bir kimse başka birine bedelsiz olarak bir şey verirse, o kimsenin kendisine bir karşılık vermemesi durumunda bu verdiğini geri alma hakkına sahiptir. Bu anlamın da Hanefî mezhebinin görüşünü desteklediğini söylemiştir. Ardından Hanefîlerin görüşünü destekleyen veya destekleyecek biçimde kendisinin izah ettiği hadisleri sıralamıştır. Alternatif yorum olarak her ne kadar ayeti selam ile irtibatlandırarak yorumlasa da

---

[39] Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 297.

[40] Heyet, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali,* s. 90; Heyet, *Kur'ân Yolu,* II, 106; Kandemir, Mehmet Yaşar, Zevalsiz, Halid, Şimşek, Ümit, *Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meali,* I, 302; Duman, Zeki, *Beyânu'l-Hak,* III, 319.

Cessas'ın ağırlıklı olarak mülk anlamı üzerinde durduğu ve bunu hibe konusundaki Hanefî mezhebinin görüşü ile ilişkilendirdiği görülmektedir.[41]

Ebu Hanife'nin mezhebine mensup olanlar ayette geçen "أَوْ رُدُّوهَآ" ifadesine dayanarak, burada hibenin kastedildiğini söylemişlerdir. Çünkü onlara göre selamı aynen iade etmek mümkün değildir. Oysa ayetin zâhiri, hibe anlamına gelen *tahiyye*nin aynen iade edilmesini gerektirir. O halde burada kişi hibeyi kabul ederse onun bedelini; etmezse bizzat kendisini iade eder. Ancak böyle bir şey selam konusunda söz konusu olmaz.[42]

Bu konuda Mâlikîlerden Hüveyzmendâd'ın da Hanefîler gibi düşündüğünü görmekteyiz. O da ayetin bir karşılık için olduğu zaman hibeye hamledileceğini söylemiştir. Buna göre bir kimseye karşılık koşuluyla bir şey hibe edilirse o kimse muhayyerdir; dilerse hibeyi iade eder, dilerse kabul edip onun değerini verir.[43]

Şevkânî bu yorumu sadece Ebu Hanife'nin mezhebine isnat etmiş ve hiçbir şekilde itibar edilemeyecek fasit bir görüş olduğunu belirtmiştir. Şevkânî'nin Mâlikîlerden de bu yorumu dile getirenlere herhangi bir eleştiri getirmemesi dikkat çekmektedir. Şâfi'îlerden el-Kiyâ el-Herrasî de Cessâs'ın yorumunu alıntıladıktan sonra eleştirmiştir.[44]

Cessâs başta olmak üzere bazı Hanefîlerin yorumlarına göre ayeti şu şekilde tercüme etmek mümkündür: "*Size bir hibe verildiği zaman, ondan daha iyisi ile karşılık verin veya ayniyle mukabele edin.*"

Cessâs'ın dile getirdiği hüküm Hanefî fıkıh kitaplarında aynen dile getirilmektedir. Bu kitapların bir kısmında aynen Cessâs'ın yaptığı gibi ayet bu hükme delil olarak getirilmiştir.[45] Nitekim *el-Mevsu'atu'l-Kuveytiyye*'de de Hanefîlerin bu konuda vardıkları hükmün ilk delili bu ayet zikredilmektedir.[46] Ancak bazı kaynaklarda hüküm aynen zikredilmekle birlikte bu ayetin delil olarak verilmediği görülmektedir.[47] Bu da göstermektedir ki, bütün Hanefîlerin bu ayeti aynı şekilde değerlendirdiğini söylemek mümkün değildir.

Müzmin bir Cessâs tenkitçisi olan el-Kiyâ, hem Hanefîlerin bu konudaki görüşünü reddetmekte, hem de Cessâs'ın bu ayeti Hanefî mezhebinin benimsediği hükme göre yorumlamasını eleştirmektedir. Öyle ki onun bu ayeti tefsiri baştan sona genelde Hanefîlere, özelde de Cessâs'a reddiye niteliğindedir.[48] Dolayısıyla Hüveyzmendâd gibi istisnalar hariç bu ayet hakkında diğer mezheplere bağlı âlimlerin yorumları da bundan farklıdır.

---

[41] Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 307-309.

[42] Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 298; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 785.

[43] Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 298.

[44] el-Kiyâ el-Herrasî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 251.

[45] Serahsî, *Mebsût*, XII, 48; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, VI, 128; Ali Haydar, *Şerhu'l-Mecelle*, II, 455.

[46] *el-Mevsû'âtu'l-Kuveytiyye*, XLII, 148.

[47] Merğınânî, *el-Hidâye*, III, 255; İbn Âbidîn, *Raddü'l-muhtâr*, VIII, 586; Tahmâz, *el-Fıkhu'l-Hanefî*, II, 395.

[48] el-Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 251.

Cessâs'ın ayeti bu hükme göre yorumlarken temel dayanaklarından biri olan "رُدُّوهَآ أَوْ" ifadesi hakkında da şunu söylemek mümkündür: R-d-d kökünden türemiş kelimeler Cessâs'ın ileri sürdüğü gibi selam hakkında kullanılmaz iddiası doğru değildir. Çünkü bizzat Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen hadislerde bu kökten türemiş kelimeler selam ile birlikte kullanılmıştır.[49] Sözgelimi İmam Buhârî'nin Ebu Hureyre'den naklettiği şu hadiste kelimenin mastar hali selam ile birlikte kullanılmıştır: " سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ حَقُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ خَمْسٌ رَدُّ السَّلَامِ وَعِيَادَةُ الْمَرِيضِ وَاتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ وَإِجَابَةُ الدَّعْوَةِ وَتَشْمِيتُ الْعَاطِسِ/Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu işittim: *Bir müslümanın diğer müslüman üzerinde beş hakkı vardır. Bunlar; selamı almak, hasta ziyaretinde bulunmak, cenaze törenine katılmak, davetine icabet etmek, aksırınca dua etmektir.*"[50]

Sonuç olarak denebilir ki, Hanefîlerin hibe konusunda vardıkları hüküm bütün Hanefî uleması tarafından bu ayet ile ilişkilendirilmemiştir. Ayrıca gerek hüküm, gerekse bu hükmün ayet ile ilişkilendirilmesi diğer âlimler tarafından tenkide tabi tutulmuştur. Ayetteki r-d-d kökünden türemiş kelime ile selamın alınmasının kastedilemeyeceği şeklinde getirilen delil ise hadislerde geçen ifadeler tarafından çürütülmektedir.

III. Barış Bağlamında Ayetin Yorumlanması

Ayetin selamlaşma veya hibe bağlamında yorumlanması, ayette geçen h-y-y kökünden türemiş kelimelere verilen anlam, bu anlamın hadis ve şiir gibi birtakım delillerle desteklenmesine dayanmaktadır. Her iki yorumda da ayetin Mushaf içinde bulunduğu bağlama ilişkin bir değerlendirme yapılmamıştır. Ancak bazı müfessirlerin Mushaf'taki bağlamı da dikkate aldıkları görülmektedir. Sözgelimi Râzî ayetin bağlamını dikkate alarak iki ihtimal üzerinde durmuştur: Bu ihtimallerden ilkine göre ayet, düşmanların bir konuda rıza göstermesi durumunda müslümanların da rıza göstermesini istemektedir. Bu durumda bu ayet anlam bakımından "وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا/*Eğer onlar barışa yanaşırlarsa, sen de yanaş.*"[51] ayetine benzemektedir.

Râzî'nin zikrettiği ikinci ihtimale göre ise ayet cihada çıkmış ve daru'l-harb veya yakınlarında müslüman kimseye selam veren biri hakkında yapılacak muameleyi anlatmaktadır. Buna göre böylesi bir durumda kendisine selam verilen ve ikramda bulunulan müslüman, o kimseye karşı aynı biçimde veya daha fazlası ile karşılık verir. Selam veren ve ikramda bulunan kişinin müslüman olmaması, bu şekilde muamele eden müslümana bir zarar vermez. Ancak o kimse müslümansa kendisine selam verilen kişinin onu öldürmesi durumunda büyük bir zarar ve

[49] Ahmed İbn Hanbel, XIV, 125; XIV, 439; XV, 197; XVI, 566.
[50] Buhârî, "Cenâiz", 2.
[51] el-Enfâl 8/61.

mefsedet ortaya çıkar.[52] Râzî'nin bu ihtimalleri İbn Âdil tarafından da aynen tekrarlanmıştır.[53] Buradaki ikinci ihtimal Kurtubî tarafından da buna yakın ifadelerle zikredilmiştir. Nitekim o, bağlam dikkate alınınca ayetin cihad için yola çıkan ve kendilerine İslam selamı ile selam verilen kimselere yönelik mesaj taşıdığını belirtmiştir. Bu durum da müminlere kendilerine selam veren kimselere mümin olmadıklarını söylememeleri, aksine onların selamına karşılık vermeleri istenmiştir. Çünkü bu şekilde selam veren bir topluluk İslam'ın hükümlerine tabidir.[54] Ancak bu şekilde bağlama dikkat çeken müfessirler de ayetin tefsirini yaparken selamlaşmanın biçimi ve hükmü hakkında konulara da yer vermişlerdir. Daha önce de ifade edildiği gibi Kurtubî bu ihtimali zikretmekle birlikte tercihini ayetin selamlaşma bağlamında değerlendirilmesinden yana kullanmıştır.

Araştırmanın konusu olan Nisa Suresi'ndeki ayetin öncesinde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Allah yolunda savaşması ve müminleri teşvik etmesi emredilmektedir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: " فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَاللَّهُ أَشَدُّ بَأْسًا وَأَشَدُّ تَنْكِيلًا/*Allah yolunda savaş; sen ancak kendinden sorumlusun, inananları teşvik et; umulur ki Allah, inkâr edenlerin baskınını önler. Allah'ın kahrı da, ibret alınacak cezası da pek şiddetlidir."*[55]

Ayetin geçtiği bağlamda Hz. Peygamber'e (s.a.v.) savaşmak ve müminleri cihada teşvik etmek emredilmiştir. Konjonktürel olarak bu durumun inkarcıların tutumuna ve arz ettikleri tehlike durumuna bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Elmalılı'nın da ifade ettiği gibi İslam'da savaşın gayesi barışı temin etmektir. Savaşı emreden ayetin peşinden de güzel işlere aracı olmak teşvik edilmiştir. Ardından da Müslümanlara "*Düşmanlarınız barış talep ettikleri zaman siz de daha güzel veya onlar kadar barışa razı olun*" emri gelmiştir.[56] Bunda dolayı merhum Elmalılı bu ayeti şu şekilde çevirmiştir: "*Size herhangi bir suretle sağlık verildiği zaman siz de ondan daha güzeli ile sağlık verin veya ayniyle mukabele edin.*"

Râzî, Kurtubî, İbn 'Âdil ve Elmalılı'nın Mushaftaki bağlamının dikkate alınması durumunda ayetin anlamı hakkında dile getirdikleri bu yorumun meallere en güzel yansıması ise Mustafa Öztürk'ün mealinde görülmektedir: "*[Ey Müminler] Size barış teklif edilecek olursa, siz o teklife daha iyisiyle karşılık verin veya en azından aynıyla mukabele edin.*"[57]

Bağlamı dikkate alan müfessirlerden biri de İzzet Derveze'dir. Ancak onun bağlamı dikkate alması diğerlerine göre biraz farklılık arz etmektedir. Şöyle ki, Derveze ayetin cihad bağlamında olduğunu, müminlerin cihada çağrılınca münafıkların bu çağrıya karşı muhalif bir konumda kaldıklarını ve bu çağrıyı

---

52 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, IX, 183.
53 İbn Âdil, *el-Lübâb*, VI, 534-535.
54 Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 297.
55 en-Nisâ 4/84.
56 Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1408.
57 Öztürk, Mustafa, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, s. 125.

sekteye uğratma çabalarından söz etmiştir. Buradan konuyu selama bağlayarak nasıl ki selam verilince kişi aynıyla veya daha iyisiyle karşılık veriyorsa, cihada çağrıldığında da aynı tutumu göstermesi gerektiğini ifade etmiştir. Ardından da ayetin ruhunun edeple ilgili bu yönlendirmenin selamlaşmayı, güzel söz söylemeyi, güzel çağrıyı ve güzel ameli kapsadığını esinlediğini belirtmiştir.[58] Böylece ayeti daha kapsamlı bir çerçevede ele almıştır.

Selamlama bağlamında yorumlayanlar ayetin فحيوا بأحسن منها kısmını yorumlarken bunun nasıl gerçekleşeceğini açıklamışlardır. Buna göre سلام عليك şeklinde selamlayan birinin selamının عليك السلام ورحمة الله, سلام عليك ورحمة الله şeklinde selamlayan birinin selamının عليك السلام ورحمة الله وبركاته şeklinde alınacağı söylenmiştir. Bunun da selamın sonu olduğu belirtilmiştir. سلام عليك ورحمة الله وبركاته şeklinde selam verenin selamının ise başına و harfi getirilerek aynı şekilde mukabele ile selamının alınacağı belirtilmiştir.[59] İlk etapta isabetli gibi görünen bu açıklamanın tenkide açık yönleri vardır. Şöyle ki, Müslümanların yaygın örfünde kendisine selam verilen kimse و harfini kullanarak selamı alır. Daha önce işaret edilen rivayetlerde de bu durum görülmektedir. Böylece selamın sadece başına söz konusu harf konarak alınması, daha güzeli ile selamın alındığı anlamına gelir. Bu durumda daha güzel selamı almak için diğer ifadeleri söylemeye gerek kalmaz. Bir de ayetin selamlaşma bağlamında yorumlanması konusunda verilen Enes hadisinde de görüleceği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde selamın aynından daha az ifadeyle alındığı da yansımıştır. Oysa ayette ya aynı ile selamı almak, ya da daha iyisi ile selamı almak emredilmiştir.

Sonuç itibariyle selamlaşma İslam'da teşvik edilen güzel bir adettir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinde selamın teşvik edilmesi ve selamla ilgili birtakım düzenlemelerin bulunması bir hakikattir. Ancak bunların bu ayetle irtibatı Mushaftaki bağlam bakımından mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla burada ayetin barış bağlamında yorumlanması daha çok ön plana çıkmaktadır.

Sonuç

Müfessirlerin Kur'ân metninin yapısı, kendilerinden kaynaklanan nedenler ve kendilerini çevreleyen şartlardan dolayı ayetleri farklı yorumladıkları bir vakıadır. Nisa Suresi'nin 86. ayeti de müfessirler tarafından farklı yorumlara konu olmuştur. Kelimenin kök anlamına verilen farklı manalar, rivayetler, mezhep görüşü ve bağlam bu manaların verilmesinde etkili olmuştur. Cessâs başta olmak üzere Hanefîlerin ve Malikîler'den Hüveyzmendâd'ın ayeti hibe bağlamında tefsir etmeleri mezheplerin görüşleri doğrultusunda ayeti yorumlamalarının bir yansımasıdır. Bu konuda özellikle Hanefîlerin tutunduğu "أَوْ رُدُّوهَآ" ifadesi delil

[58] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* VIII, 189.
[59] Kurtubî, *el-Câmi',* V, 299.

olamaz. Çünkü buna benzer ifadeler selamın alınması anlamında bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından kullanılmıştır.

Selamlaşmak sünnet tarafından teşvik edilen bir âdettir. Ayrıca Hz. Peygamber'in hadislerinde selamlaşmanın kurallarına yönelik açıklama ve yönlendirme mevcuttur. Ancak bunların bu ayetle doğrudan irtibatı rivayetlerle sabit değildir. Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) selamını aynı lafızla değil de daha kısa lafızlarla alması, ayeti selamlaşma bağlamında yorumlayanlara göre selamı almanın aynıyla veya daha iyisiyle olması gerektiği görüşüyle uyuşmamaktadır. Ayrıca رد harfi merkezli yapılan yorumlarda pek tutarlı görülmemektedir. Ayetin nüzulünü selama bağlayan rivayetin ise sadece Mukâtil'in tefsirinde geçmesi de düşündürücüdür.

Ayetin aksıran kimseye dua bağlamında yorumlanması ise bizzat İmam Mâlik'in mezhebine mensup otorite âlimler tarafından zayıf görülüp bunun bir kıyaslama sonucu olduğu belirtilmiştir. Hatta İbn 'Atıyye bu yorumun ayetin lafzına uygun olmadığını açıkça ifade etmiştir.

Mushaf'taki bağlamı dikkate almamak müfessirleri hataya düşürebilir. Burada da buna benzer bir durum söz konusudur. Mushaftaki bağlama dikkat çeken müfessirler içinde ayeti en kapsamlı yorumlayan İzzet Derveze'dir. Ayetin mealini Türkçe'de en güzel ifade eden ise Mustafa Öztürk olmuştur. Sonuç itibariyle ayet, başta barış olmak üzere selam, iyilik vb. konularda güzel bir karşılık veren kimseye ya aynı şekilde mukabele etmeyi, ya da daha güzel biçimde davranmayı emretmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed İbn Hanbel, eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel, (nşr. Bedreddin Çetiner)*, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

- Ali Haydar, *Düraru'l-hukkâm Şerhu'l-Mecelle,* Dâru 'âlemi'l-kutub, Beyrut 2003.

- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-ma'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'ı'l-mesânî (nşr. Muhammed Ahmed el-Emed-Umar Abdusselâm es-Selâmî),* Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrût 1999.

- Beğavî, Muhyissunne Ebu Muhammed el-Huseyn, *Me'âlimu't-tenzîl (nşr Muhammed Abdullah en-Nemr, Usmân Cumu'a, Süleyman Müsellem),* Dâru Taybe, Medine 2006.

- Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî,* I-VIII, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, ty.

- Cessâs, Ebu Bekr er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* Dâru'l-fikr, Beyrut 1993.

• Cide, Ömer, 2/146 ve 6/20 Ayetlerinin Tebşirat Bağlamında Değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler Dergisi, c.7, s.13, s. 151. (138-153).

• Çalışkan, Necmettin, "Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur'an Yorumuna Etkisi (Beyânu'l-Hak Örneği)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Yıl: 2017 Cilt: 14 Sayı: 40 s. 406-408. (s. 398-422).

• Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi,* İFAV, İstanbul 2015.

• Derveze, Muhammed İzzet (ö. 1404/1984), *et-Tefsîru'l-hadîs,* I-X, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, İkinci Baskı, Kahire 2000.

• Duman, Zeki, *Beyânu'l-Hak,* Fecr Yayınları, Ankara 2008.

• Ebu ʻAvâne, Yaʻkûb İbn İshak el-İsfirâyînî, *el-Müsnedü's-sahîh el-Muharrac ʻalâ sahihi Müslim (nşr. Heyet),* el-Câmiʻatu'l-İslâmiyye, Medine 2014.

• Ebu Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, *Sünenü Ebî Dâvûd, (nşr. Kemal Yûsuf el-Hut),* Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut 1988.

• el-Kiyâ el-Herrasî, ʻImâduddîn İbn Muhammed et-Taberî, *Ahkâmu'l-Kur'ân (nşr. Mûsa Muhammed Ali-ʻIzzet Ali ʻIyd ʻAtıyye),* Dâru'l-ceyl, Beyrût 2004.

• Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili (nşr. İsmet Ersöz),* Bedir Yayınları, İstanbul 1993.

• Heyet, *el-Mevsûʻâtu'l-Kuveytiyye,* Vizâratu'l-evkâf ve şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 2004.

• İbn ʻÂdil, Ebu Hafs ʻAmr İbn Ali, *el-Lübâb fî ʻulûmi'l-kitâb (nşr. ʻAdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvıd),* Dâru'l-kutubi'l-ʻılmiyye, Beyrût 1998.

• İbn ʻAtıyye, Kâdı Ebu Muhammed Abdulhak İbn Ğâlib, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-ʻazîz (nşr. Abdullah İbn İbrâhîm el-Ensârî, Abdulâl es-Seyyid İbrâhîm),* Dâru'l-kitâbi'l-ʻİslâmî, Beyrût, ts.

• İbn ʻÂbidîn, *Raddu'l-muhtâr ala dürri'l-muhtâr,* Dâru'l-maʻrife, Beyrût 2011.

• İbn ʻÂşûr, Muhammed Tahir (ö. 1394/1973), *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr,* I-XXX, Dâru Suhnûn, Tunus, ts.

• İbn Ebî Zemenîn, Ebu Abdillah Muhammed İbn Abdillah, *Tefsîr (nşr. Muhammed Hasen-Ahmed Ferîd),* Beyrût 2003.

• İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed İbn Yezîd el-Kazvînî, *Sünen,* el-Matbaʻatu'n-Nizâmî, Delhi 1905.

• İbnu'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed İbn Abdillah, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* el-Mektebetü'l-ʻAsriyye, Sayda-Beyrût 2005.

• İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac Cemâluddîn Abdurrahman, *Zâdu'l-mesîr fî ʻılmi't-tefsîr (nşr. Ahmed Şemsuddîn),* Beyrût 2002.

- İsfehânî, Râğıb Ebu'l-Kâsım Hüseyin İbn Muhammed (ö. 502/1108), *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'an (nşr. Adnân Dâvûdî),* Dâru'ş-Şâmiyye-Dâru'l-kalem, Birinci Baskı, Beyrut-Dımaşk 1992.
- Karaman, Hayrettin, Özek, Ali, Turgut, Ali, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali,* Medine 1992.
- Karaman, Hayrettin, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,* I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2003.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, Zevalsiz, Halid, Şimşek, Ümit, Ayet ve *Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meali,* İFAV, İstanbul 2010.
- Kâsânî, Alâuddin, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'ı,* Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1982.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-te'vîl,* Dâru'l-kutubi'l-'ılmiyye, Beyrût 2003.
- Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed İbn Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-kur'an,* Matba'atu Dâri'l-kutbi'l-Mısriyye, Kahire 1937.
- Merğınânî, Burhânuddin Ebu'l-Hasen Ali İbn Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyetu'l-mübtedî,* Dâru'l-kutubi'l-'ılmiyye, Beyrut 1992.
- Mukâtil İbn Süleyman, Ebu'l-Hasen el-Ezdî el-Belhî, *Tefsir (nşr. Ahmed Ferîd),* Dâru'l-kutubi'l-'ılmiyye, Beyrût 2003.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim, (nşr. Muhammed Fuad Abdulbaki)*, I-V, Dâru'l-hadis, Kahire 1991.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed İbn Ali (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî, (nşr. Mektebu Tahkiki't-turâsi'l-İslâmî),* I-IX, Dâru'l-Marife, Beyrut 1992.
- _______, *es-Sünenu'l-kubrâ, (nşr. Abdulğaffâr Süleyman, Seyyid Kesrevî Hasan),* I-VII, Dâru'l-kütübi'l-ılmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 1991.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'ân-ı Kerim Meâli,* Düşün Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Râzî, Fahruddîn Muhammed İbn Umar İbni'l-Huseyn, *Mefâtîhu'l-ğayb (nşr Hânî el-Hâcc-'Imâd el-Bârûdî),* el-Mektebetüt-tevfîkıyye, Mısır, ts.
- Serahsî, Şemsuddîn, *Mebsût,* Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts.
- Sıcak, Ahmet Sait, "Yorum Farklılıkları Açısından Bir Tefsir Kaynağı Olarak Kur'ân-ı Kerîm", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 2014, cilt: III, sayı: 3, s. 642-646. (s. 632-651).
- Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Ali (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye* (Abdurrahman Umeyra), I-V, Dâru'l-vefâ, İkinci Baskı, Beyrut 1998.

• Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* Mustafa el-Bâbî el-Halebî, yy., ts.

• Tahmâz, Abdulhamîd Muhmûd, *el-Fıkhu'l-Hanefî fî sevbihi'l-cedîd,* Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2009.

• Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *el-Câmiu's-sahîh, (nşr. Ahmed Muhammed Şakir)*, I-V, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, ts.

Different Interpretations of the Holy Qur'an -The Example of Surah Nisa, Verse 86-*

Halil ALDEMİR**

Abstract

Exegetes, from the text of the Qur'an, for themselves and for reasons arising from the circumstances that surround them, have expressed different opinions concerning the interpretation of verses. Verse 86 of the Surah Nisa is one of these verses, which has observed different interpretations by commentators. This verse has been interpreted in the context of greetings, grant and peace. Sectarian factors, attention to the context of the Qur'an, linguistic data, assessments and hadiths have been effective in terms of different interpretations of the verse. In this study, the content and the comments in question have been compared, in terms of evidence. While acknowledging that greeting and receiving greetings better or repeating vis a vis is a fixed truth through narratives, it is concluded that interpretation of the verse in the context of peace is more appropriate. It has also been determined that the verse does not relate to grant, as some Hanafis argue.

Keywords: Greeting, grant, peace, differentiation of interpretation, exegesis

Kur'an'ın Farklı Yorumlanması-Nisa Suresi 86. Ayeti Örneği

Özet

Müfessirler Kur'ân metninden, kendilerinden ve kendilerini çevreleyen şartlardan kaynaklanan nedenlerden dolayı ayetlerin yorumunda farklı görüşler dile getirmişlerdir. Nisa Suresi'nin 86. ayeti de müfessirlerin farklı yorumlarının görüldüğü ayetlerden biridir. Bu ayet, selamlaşma, hibe ve barış bağlamında tefsir edilmiştir. Mezhebî faktörler, Kur'ân'ın bağlamını dikkate alma, dilbilimsel veriler, değerlendirmeler ve hadisler ayetin farklı yorumlanmasında etkili olmuştur. Bu araştırmada söz konusu yorumlar içerik ve delil bakımından birbirleri ile karşılaştırılmıştır. Selamlaşmanın ve verilen selamı daha iyi biçimde almanın ya da aynen tekrarlamanın rivayetlerle sabit bir hakikat olduğunu kabul etmekle birlikte ayetin barış bağlamında yorumlanmasının daha isabetli olduğu sonucuna

* This paper is the English translation of the study titled "Kur'an'ın Farklı Yorumlanması-Nisa Suresi 86. Ayeti Örneği" published in the 5th issue of *İlahiyat Akademi.* (Halil ALDEMİR, "Kur'an'ın Farklı Yorumlanması-Nisa Suresi 86. Ayeti Örneği", *İlahiyat Akademi,* sayı: 5, 2017, s. 77-92.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Assoc. Prof. Kilis 7 Aralık University, Faculty of Divinity, Department of Tafsir, Faculty Member, aldemirhalil@gmail.com

varılmıştır. Ayetin bazı Hanefîlerin iddia ettiği gibi hibe ile alakasının olmadığı da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selam, hibe, barış, yorum farklılığı, tefsir

Introduction

It is understood that the divine revelations, where one of their purposes is to explain[1] issues where people have disagreed and find solutions[2] to these issues, have become the basis for conflict over time, especially having regard to the negative attitudes displayed by the clergy.[3] Of course, it would wrong to attribute this conflict in understanding the revelations to the approaches of the clergy alone. This is because the historical context of the text has been affected over a long period of time by[4] the commentator's inability to encompass the language used from the period of the text, a lack of sufficient information regarding the thoughts and practices of society that the revelation came from, the difference in stylistic approaches, preconceptions, and other reasons which are also effective in generating differences in the understanding of sacred texts.

The Qur'an, which is the final point in a series of revelations sent to the people, has been understood and interpreted differently, for the reasons outlined above. As we move away from the revelation process, on the one hand, the number of conflicts has increased, especially with the formation and institutionalization of sects throughout the history of Islam, and on the other hand, they have become more difficult to resolve. This is because each section selected certain arguments to support their own opinions and outlined evidence upon which the other side or other parties could agree. On the other hand, they either ignored evidence that the other party accepted and put forward, or tried to show that they did not support what they claimed. As a result, systematic conflicts that emerged in an institutional sense began.

The existence of different interpretations in the Qur'anic exegesis would unquestionably be revealed as a factor at a glance.[5] It is possible to categorize the roots of these differences in various forms. However, it seems more accurate to link them to the structure of the Qur'anic text than to the conditions where the commentator is involved. For example, the fact that some of the words mentioned in the Qur'an are very meaningful, and the differences in verses are related to the

---

[1] an-Nahl 16/39; an-Naml 27/76.

[2] al-Baqarah 2/213.

[3] al-Baqarah 2/42, 79, 174; Ali 'Imran 3/19; al-Jasiyah 45/17.

[4] See: Çalışkan, Necmettin, "Nüzul Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur'an Yorumuna Etkisi (Beyanu'l-Hak Örneği)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Year: 2017, Vol.: 14, Issue: 40, p. 406-408. (p. 398-422).

[5] Sıcak, Ahmet Sait, "Yorum Farklılıkları Açısından Bir Tefsir Kaynağı Olarak Kur'an-ı Kerim", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 2014, Vol.: III, Issue: 3, p. 642-646. (p. 632-651).

structure of the Qur'an. The qualification of the commentator, their sect, knowledge of linguistic data and narrations, and their view of these sources, plus other similar causes are also among the factors that cause conflict within the exegesis. It is possible to gather these within a heading similar to the reasons concerning the commentator. In addition, there are some other factors such as the situation, political condition, actual discussions around the commentator to consider as well.[6] These are a reflection of the conditions surrounding the commentator. For this reason, different understandings of the verses of the Qur'an are gathered under three main headings.[7]

In this research, how the commentators expressed different interpretations about a verse in *an-Nisa* for reasons that have been categorized previously will be discussed and the topic will be assessed within this context. In the verse in question, Allah Almighty says: "وَإِذَا حُيِّيتُم بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّواْ بِأَحْسَنَ مِنْهَآ أَوْ رُدُّوهَآ". This verse in an-Nisa has been interpreted by commentators in the context of salutation, grants and peace.

I. Interpretation of the Verse in the Context of Salutation

The key role in interpreting this verse in the context of salutation is played by the meaning given to the wordsحيا , تحية andحَيُّوا . These words are derived from the h-y-y root in past tense, verbal noun and imperative forms. This root has the meaning of *being alive* and *living*.[8] The word 'life' *(hayat)*, which is widely used in our language (Turkish), is also a word that comes from this root. The link between living and greeting is formed by the fact that the pre-Islamic Arabs sai "حياك الله" when they met each other.[9] According to this expression, one of the people that meet wishes Allah to keep the other alive. This is why many commentators, especially al-Tabari, interpret this word by giving it the meaning of prayer.[10] Those who attributed this meaning interpreted the verse after stating that when the Arabs met, they greeted each other by saying حياك الله and wished longevity for the other person.[11]

While the commentators gave these words the meaning of salute and salutation, they were not content with just looking at the root of the word and simply one of the pre-Islamic types of salutation of the Arabs. In addition, they made use of the Qur'an itself. At this very point, they say the verse " وَإِذَا جَاءُوكَ حَيَّوْكَ بِمَا

[6] See: Cide, Ömer, 2/146 ve 6/20 Ayetlerinin Tebşirat Bağlamında Değerlendirilmesi, *Sosyal Bilimler Dergisi,* V.7, I.13, p. 151. (138-153).
[7] Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, p. 43-51.
[8] See: al-Isfahani, a*l-Mufradat fi Gharib al-Quran*, p. 268-270.
[9] Al-Isfahani, *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*, p. 270; Al-Razi, *Mafatih al-Ghaib,* X, 183.
[10] Al-Tabari, *Jami al-Bayan*, XI, 188. Also see: Al-Qurthubi, *Al-Jami',* V, 297; Al-Alusi, *Ar-Ruh al-Ma'ani,* V, 129.
[11] Al-Razi, Mafatih al-Ghaib, X, 183; Al-Alusi, *Ar-Ruh al-Ma'ani,* V, 129.

لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللّٰهُ/*And when they come to you, they greet you with that [word] by which Allah does not greet you and say among themselves,"*[12] again to support their views in question.[13] Because in this verse there is also a verb in the past tense which is derived from the same form, from the root of h-y-y. According to the tafsir sources, this verse was revealed upon hostile acts of the Jewish community in Mecca against the Prophet (s.a.v.). That is to say, the Jews used to call the Prophet السام عليك instead ofالسلام عليك . They greeted Him on the one hand, and on the other hand they manipulated the pronunciation of this word to curse the Prophet.[14] In that way, they saved the explicit situation, and they were satisfied in some way by purging their grudges. This Hadith, narrated by the commentators, has also been involved in Hadith sources. For example, these narrations are mentioned in the "*Sahih*" works of Imam Bukhari and Imam Muslim, which are among the most reliable sources of Hadith.[15]

The majority of the commentators have described the word used in the verse in al-Mujadilah as an expression of greeting.[16] However, Tahir Ibn Ashur stated that this verse was not revealed upon this incident between the Jews and the Prophet, but on the traditions of the hypocrites or when they started to use some sarcastic words learned from the Jews to give salutations.[17] Although this interpretation differs from others, it does not refute the view that the verse was revealed in the context of salutation. On the contrary, it supports the view that the verse was revealed to clarify this matter. With this information at hand, it can easily be said that according to the commentators, the word derived from the root of h-y-y was used in the sense of salutation.

The commentators also made use of Arabic poetry in interpreting the verse of an-Nisa in the context of salutation. For example, Nabighah al-Dhubyani uses the word derived from the h-y-y root in the present tense to support the opinion regarding the meaning discussed above:

تحييهم بيض الولائد بينهم   وأكسية الإضريج فوق المشاجب

The white-skinned concubines among them greet them

With red silk[18] robes[19] hung on crooked wands

---

[12] Al-Mujadalah 58/8.
[13] Ibnu al-Arabi, *Ahkamu al-Qur'an*, I, 482; Al-Qurthubi, *Al-Jami'*, V, 298.
[14] Muqatil ibn Sulayman, *Tafsir*, III, 332; Ibn Abi Zamanin, *Tafsir*, II, 395; Al-Baghawi, *Ma'alim al-Tanzil*, IV, 343; Ibn Atiyyah, *Al-Muharrar*, XIV, 345; Ibn al-Jawzi, *Zad Al-Masir fi 'Ilm Altafsir*, VIII, 10; Al-Qasimi, *Mahasin al-Ta'wil fi Tafsir Al-Qur'an*, IX, 169.
[15] Al-Bukhari, "Kitab al-Adab", 38; Muslim, "Kitab as-Salam", 6-12.
[16] Muqatil ibn Sulayman, *Tafsir*, III, 332; Ibn Abi Zamanin, *Tafsir*, II, 395; Al-Baghawi, *Ma'alim al-Tanzil*, IV, 343; Ibn Atiyyah, *Al-Muharrar*, XIV, 345; Ibn al-Jawzi, *Zad Al-Masir fi 'Ilm Altafsir*, VIII, 10; Al-Qasimi, *Mahasin al-Ta'wil fi Tafsir Al-Qur'an*, IX, 169.
[17] Muhammad al-Tahir ibn Ashur, *al-Tahrir wa'l-tanwir*, XXVIII; 31.
[18] الإضريج is also described as yellow silk.
[19] Al-Qurthubi, *Al-Jami'*, V, 298.

Al-Qurthubi and Ash-Shawkani clearly defines the word mentioned in the verse as salutation.[20] In fact, Ibn Al-Arabi stated that scholars and commentators used the word *tahiyya* to refer to salutation until it was given the meaning of property.[21] It is necessary to understand his statement as proof that the majority thinks this way. This is because, when he uses this phrase, he explains that the commentators understood this verse in different way, together with the evidence.[22] Moreover, he attributes the opinion that the aim of the assumption here that refers to the salutation form used asالسلام عليكم , to the majority of people.[23]

Although Muhammad Izzat Darwaza's research stated that the commentators did not convey any narration about the reason for this verse[24], according to a rumor related to the subject, this verse was revealed when some people were reluctant to salute each other.[25] This narration is also one of pieces of evidence supporting the interpretation of the verse in the context of salutation. On the other hand, salutation is one of the important issues of Islam's religion. According to the narrations quoted in the Hadith sources, the first known salutation known among Muslims is that between Adam and the Angels.[26] Accordingly, the Prophet says *"O mankind! Spread (the greeting of) Salam!"*[27] and encourages people in this matter. Some of these Hadiths contain various arrangements and directions, especially on the subject of salutation.[28] The content of these narrations supports the interpretation of the verse in the context of salutation. That is to say, in a narrative about Adam's greeting with the Angels, and in some other examples of of salutations that took place during the period of the Prophet, it is seen that the salutation was answered with more beautiful and longer expressions.[29] However, it is also possible to see the opposite. For example, a narrative conveyed by Abu Awanah through Anas ibn Malik says that the Prophet entered Aisha's room and greeted her as "السلام عليكم أهل البيت ورحمة الله وبركاته" and she answered Him as "وعليكم السلام ورحمة الله".[30] According to this narrative, it is seen that Aisha does not return the salute in the same way, let alone in a more beautiful way.

Another interpretation which has been mentioned regarding the interpretation of the verse, seems initially difficult to relate with salutations. According to the opinion narrated from Imam Malik by Ibn Wahb and Ibn Qasim,

---

20 Al-Qurthubi, *Al-Jami'*, V, 298; Muhammad ash-Shawkani, *Fath al-Qadir*, I, 784.

21 Ibnu al-Arabi, *Ahkamu al-Qur'an*, I, 482.

22 See: Ibnu al-Arabi, *Ahkamu al-Qur'an*, I, 479-483.

23 Ibnu al-Arabi, *Ahkamu al-Qur'an*, I, 480.

24 Darwaza, *Al-Tafsir al-Hadith*, VIII, 189.

25 Muqatil ibn Sulayman, *Tafsir*, I, 245.

26 Sahih al-Bukhari, "Adab Al-Isti'dzan", 1; Sahih Muslim, "Jannah", 28.

27 Al-Tirmidhi, "Sifat-Al-Qiyamah", 42; Ibn Majah, "Kitab Al-Ath'imah", 1.

28 See: Sahih al-Bukhari, "Kitab al-Iman", 6; Sahih Muslim, "Salam", 5; Al-Tirmidhi, "Isti'dhan", 10; Abu Dawud, "Adab", 132-133.

29 Ahmad ibn Hanbal, XX, 62; Al-Nasa'i, *As-Sunan al-Kubra*, Bab al-Istighfar Ba`d Taslim, III, 409.

30 Abu Awanah, Musnad, XI, 302.

who were adherents of the Maliki sect, this verse is about two men who prayed for people who sneezed.[31] Probably as he was a member of the Maliki sect, Al-Qurthubi attempted to make this interpretation seem closer to his opinion, which is in fact in a contrast. In doing so, he paid attention to ensure a prudent discourse. Therefore, considering the fact that the opinion quoted from Imam Malik is true, he used the method of comparison to make this interpretation look more in line with his own choice. That is to say, praying for people who sneeze, which is a case attributed to Imam Malik, is included in the verse's content only via comparison to respond the salute of the greeter.[32] The Maliki scholars Ibn Atiyyah and Ibn al-Faras stated that the interpretation of the verse as if it mentions a person who prays for another who sneezes, is a weak opinion, and the wording of the verse itself rejects this. They then added that it was necessary to think that Imam Malik may have compared praying for a person who sneezes to a greeting.[33] Ash-Shawkani, on the other hand, mentioned this as an alternative opinion without any interpretation or comment.[34]

We see the advice given by the Prophet to whomever sneezes and to anyone who hears their sneeze in various Hadiths.[35] For example; the Prophet stated the following: *"When one of you sneezes, let him say: all praise is due to Allah in every circumstance. Those with him should say: may Allah have mercy upon you. He should respond to them by saying: may Allah guide you and rectify your affairs."*[36] The case in this Hadith bears similarity with the case of salutation. Firstly, here two Muslims wish goodness to each other, as in salutation. Secondly, the one who sneeze prays for the witness of the sneezing, who wishes mercy for him, to be in a good condition. Therefore, the respondent always responds with better wishes in this case. This can be considered as evidence to justify Al-Qurthubi's interpretation. Therefore, the interpretation of the verse as a dialogue between the one who sneezes and the one who hears the sneeze is nothing more than the analogy of a situation to another situation.

There have also been those who have given this word the meaning of "possession/ownership and prevalence". Some scholars, such as Abdullah Ibn Idris and Ibn Huwayzmandad, have described the word *thayiyya* as property/possession and prevalence.[37] Al-Jassas first mentioned this meaning in the interpretation of the verse and referred it to the opinions of linguistic scholars. However, he did not mention the name of the linguistic scholars, nor put forward any evidence in

[31] Ibn al-Arabi, *Ahkamu al-Qur'an*, I, 480; Al-Qurthubi, *Al-Jami'*, V, 298; Muhammad ash-Shawkani, *Fath al-Qadir*, I, 785.
[32] Al-Qurthubi, *Al-Jami'*, V, 298.
[33] Ibn 'Atiyyah, *Tafsir al-Muharrar al-Wajiz*, IV, 156; Ibn Al-Faras, *Ahkam al-Qur'an*, II, 220.
[34] Muhammad ash-Shawkani, *Fath al-Qadir*, I, 785.
[35] Sahih al-Bukhari, "Kitab Al-Jana'iz", 2; Ibn Majah, "Janaiz", 1; Sahih Muslim, "Salat Al Musafireen wa qasruha", 54; ; Ahmad ibn Hanbal, XIV, 125; XIV, 439; XV, 197; XVI, 566.
[36] Sahih al-Bukhari, "Kitab al-Adab", 126.
[37] Al-Qurthubi, *Al-Jami'*, V, 297.

regards to this.[38] Abdullah Ibn Idris supported this view with the following words of Amr ibn Ma'di Karib:

أؤم بها أبا قابوس حتى   أنيخ على تحيته بجندي

I'm heading with him towards Abu Qabus

Once I am there, my camel will kneel on his land

Ibn Huwayzmandad, on the other hand, supported his opinion with the following words:

أسير به إلى النعمان حتى   أنيخ على تحيته بجندي

I'm going with him to Nu'man

Once I am there, my camel will kneel on his land

Those of this opinion also brought the following words of Zuhayr ibn Janab ibn Hubal al-Kalbi as evidence:

ولكل ما نال الفتى   قد نلته إلا التحية

I've reached everything the young man has reached

There is nothing I couldn't achieve but property

Some of those who give this word the meaning of sovereignty still refer to this case as salutation. For them, there are a lot of kings on earth and these kings are greeted in various forms.[39]

Most of the translations in Turkey are based on this meaning and the verse is translated as "*And when you are greeted with a greeting, greet [in return] with one better or [at least] return it [in a similar manner]*"[40].

The conclusion reached by some of those who gave the meaning of prayer and salutation to the words derived from the root of h-y-y in this verse is the same as those who say that these words carry the meaning of property. The view attributed to Imam Malik may be because the situation in the verse is likened to an Islamic practice of praying to anyone who sneezes. Therefore, this interpretation does not harm the verse being in the context of salutation.

[38] Al-Jassas, *Ahkamu al-Qur'an*, II, 307.
[39] Al-Qurthubi, *Al-Jami'*, V, 297.
[40] Heyet, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali,* p. 90; Heyet, *Kur'an Yolu,* II, 106; Kandemir, Mehmet Yaşar, Zevalsiz, Halid, Şimşek, Ümit, *Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali,* I, 302; Duman, Zeki, *Beyanu'l-Hak,* III, 319.

II. Interpretation of the Verse in the Context of Grant

Under the previous title, it was stated that the meaning of property was given to the words derived from the h-y-y root mentioned in the verse. Although some commentators attribute this interpretation of the words in the verse in terms of property to salutation, it is not possible to say that all scholars are of the same opinion. For example, Imam al-Jassas first centers his interpretation on the Hanafi sect's view in terms of grant. That is, after interpreting the word *tahiyya* as property, he prepared the ground for his own opinion by explaining the Arabic expression حياك الله as ملكك الله . Al-Jassas, whose expressions and style indicate that he thinks that the real meaning of the word *tahiyya* is property, interpreted the verse according to this view. In this case, if a person gives something to another person free of charge, he or she has the right to take it back, if he or she does not respond to it. He said that this meaning also supported the view of the Hanafi sect. He then listed the Hadiths which he himself explained in a way that supported or became closer to the view of Hanafi scholars. Although he interpreted the verse in connection with salutation as an alternative thought, Al-Jassas mainly focused on the meaning of property and associated it with the Hanafi sect's view of grant.[41]

Adherents of Abu Hanifa's sect said that by the phrase "أَوْ رُدُّوهَا", what was mentioned in the verse is a grant. Because according to them, it is not possible to respond to the greeting in exactly the same form. However, the revelation of the verse requires that *tahiyyah*, which means the grant, is to be returned in the same way. In this case, if the person accepts the grant, they will pay for it in another form; if they do not, they will return it. But this is out of the question in regards to greeting.[42]

We can see that Ibn Huwayzmandad, one of the Maliki scholars, thinks like the Hanafis. He also said that when the verse is for a response, it will be referred to as a grant. Accordingly, if a person is given something which is to be returned, they need to approve it; if they wish, they can return the grant, also if they wish, they can accept it and pay what it is worth.[43]

Ash-Shawkani attributed this comment only to the sect of Abu Hanifa and stated that it was a vicious opinion that could not be respected in any way. It is noteworthy that Ash-Shawkani did not mention any criticism against Malikis who expressed this opinion. Al-Kiya al-Harasi, one of the Shafi'i scholars, also criticized Al-Jassas' comment after quoting it.[44]

According to the commentaries of some Hanafis, especially Al-Jassas, it is possible to translate the verse as follows: "*When you are given a grant, respond with one better than it, or at least return it in a like manner.*"

---

[41] Al-Jassas, *Ahkamu al-Qur'an*, II, 307-309.
[42] Al-Qurthubi, *Al-Jami'*, V, 298; Muhammad ash-Shawkani, *Fath al-Qadir*, I, 785.
[43] Al-Qurthubi, *Al-Jami'*, V, 298.
[44] Al-Kiya al-Harasi, *Ahkam al-Qur'an*, II, 251.

The interpretation expressed by Al-Jassas is expressed in the same way in the Hanafi books of jurisprudence. In some of these books, the verse was brought as evidence to this judgment, just as Al-Jassas did.[45] Indeed, this verse is mentioned in *Al-Mausu'ah Al-Fiqhiyah Al-Kuwaitiya* as the first evidence of the Hanafis' judgment on this matter.[46] However, it is seen that some other sources only mention the verse, but do not refer to it as judgment as others do.[47] This shows that it is not possible to say that all Hanafis regard this verse in the same way.

Al-Kiya, an averse critic of Al-Jassas, rejects both the Hanafis' view on this issue, and criticizes Al-Jassas' interpretation of this verse, which is based on the judgment adopted by the Hanafi sect. So much so that his interpretation of this verse is a rejection of Hanafis in general and Al-Jassas in particular.[48] Therefore, with exceptions such as Ibn Huwayzmandad, the commentaries of scholars of other denominations of this verse are different from this.

We may conclude the following thoughts regarding the phrase "أَوْ رُدُّوهَآ" which was taken as the basis for Al-Jassas' interpretation: The claim that words derived from the root of r-d-d are not used in the context of salutation, which is also put forward by Al-Jassas', is not true. Because the words derived from this root are often used in the context of salutation in Hadiths narrated from the Prophet himself.[49] For example, in the following Hadith narrated by Imam al-Bukhari from Abu Hurayrah, the word's infinitive forms a Hadith which has been used in the context of salutation: " سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ حَقُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ خَمْسٌ رَدُّ السَّلَامِ وَعِيَادَةُ الْمَرِيضِ وَاتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ وَإِجَابَةُ الدَّعْوَةِ وَتَشْمِيتُ الْعَاطِسِ/ The Messenger of Allah said, *"Every Muslim has five rights over another Muslim: to return greetings, to visit the sick, to accompany funeral processions, to accept an invitation, and to respond to a person sneezing."*[50]

As a result, it can be said that the judgment reached by the Hanafi scholars regarding the grant was not associated with this verse by the entire Hanafi Ulama. In addition, both the judgment and the association of this judgment with the verse were subject to criticism by other scholars. The evidence that the word derived from the root of r-d-d in the verse cannot be interpreted as responding to a salutation is refuted by the statements mentioned in the Hadiths.

---

[45] Abu Bakr al-Sarakhsi, *Kitab al-Mabsut,* XII, 48; Ala' al-Din al-Kasani, *Bada'i' al-Sana'i' fi Tartib al-Shara'i',* VI, 128; Ali Haydar Efendi, Sharḥ Majallat al-Aḥkam, II, 455.
[46] *Al-Mausu'ah Al-Fiqhiyah Al-Kuwaitiya,* XLII, 148.
[47] Al-Marghinani, *Al-Hidayah,* III, 255; Ibn Abidin, *Radd al-Muhtar,* VIII, 586; Tahmaz, *Al-Fiqh al-Hanafi,* II, 395.
[48] Al-Kiya al-Harasi, *Ahkam al-Qur'an,* II, 251.
[49] Ahmad ibn Hanbal, XIV, 125; XIV, 439; XV, 197; XVI, 566.
[50] Al-Bukhari, "Kitab al-Jana'iz", 2.

III. Interpretation of the Verse in the Context of Peace

The interpretation of the verse in the context of salutation or grant is based on the meaning given to the words derived from the root of h-y-y in the verse, supporting this meaning with various evidence such as Hadith and poetry. However, none of these two interpretations mention the context in which the word is used in the Qur'an. However, some commentators also seem to have taken this context into account as well. Razi, for example, took into account the context given in the verse and focused on two possibilities: The first of these possibilities is that the verse requests Muslims to consent in this regard, if the enemies do the same. In this case, this verse reminds of another verse, which is "وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا/*And if they incline towards peace, then incline towards it [also] and rely upon Allah*"[51].

According to the second possibility mentioned by Razi, the verse describes the treatment of a person who fought in a jihad and greeted a Muslim in or near the area of conflict. Therefore, in such a case, the Muslim who is greeted and offered a treat will respond back in the same or better manner. Even if the person who salutes and offers a treat is not a Muslim, it will cause no harm to the Muslim who treats him in the same way. However, if he is a Muslim, a great deal of harm will occur if the one who is greeted kills him.[52] These possibilities of Razi were repeated by Ibn Adil.[53] The second possibility here is mentioned by Al-Qurthubi with similar statements. In fact, he stated that, considering the context, the verse bears a message for those who set out for jihad and were greeted in the Islamic way. In this case, the believers were asked not to say to those who greeted them that they were not believers, but to respond to their greeting. Because a community that salutes in this way is probably adherent to the provisions of Islam.[54] However, the commentators who drew attention to the context in this way also mentioned the form and provision of the salutation within the exegesis of the verse. As stated before, Al-Qurthubi mentioned this possibility, but he used his preference to evaluate the verse in the context of salutation.

Before the revelation of the verse in Surat Nisa, which is the subject of the research, the Prophet had been commanded to fight for Allah and to encourage believers. Allah commanded: " فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَاللَّهُ أَشَدُّ بَأْسًا وَأَشَدُّ تَنْكِيلًا/*So fight, [O Muhammad], in the cause of Allah ; you are not held responsible except for yourself. And encourage the believers [to join you] that perhaps Allah will restrain the [military] might of those who disbelieve. And Allah is greater in might and stronger in [exemplary] punishment.*"[55]

[51] al-Anfal 8/61.
[52] Al-Razi, *Mafatih al-Ghayb,* IX, 183.
[53] Ibn Adil, *al-Lubab,* VI, 534-535.
[54] Al-Qurthubi, *Al-Jami',* V, 297.
[55] an-Nisa 4/84.

Within the context the verse was revealed, that the command to the Prophet was to fight and to encourage believers to wage jihad. Cyclically, it is understood that the situation depends on the attitude of the deniers and the level of danger they pose. As Hamdi Yazir states, the goal of war in Islam is to ensure peace. After the verse that commands war, it encourages to be pioneers for good deeds. Then came the command to Muslims, *"And when you are greeted with a greeting, greet [in return] with one better than it or [at least] return it [in a like manner]."*[56] Therefore, the late Hamdi Yazir translated this verse as follows: *"When you are given health in any way, give health better than it, or respond with the same."*

Moreover, the best reflection of this meaning attributed by Al-Razi, Al-Qurthubi, Ibn Adil and Hamdiz Yazir based on the context given in the Qur'an is seen in Mustafa Öztürk's translation: *"And when you are greeted with a greeting, greet [in return] with one better than it or [at least] return it [in a like manner]."*[57]

Another scholar who took in account this context is Izzat Darwaza. However, his consideration of the context differs slightly from others. That is, Darwaza mentions that the verse is in the context of jihad, and that when believers are called to jihad, the hypocrites remain in a position of opposition to this call and they make efforts to disrupt it. Relating the issue to salutation, he also states that a Muslim should show the same attitude when he is called to jihad, just as the person responds with the same or better when he is saluted. He then states that the spirit of the verse was inspired by the fact that this guidance on decency covers salutation, saying good words, calling for good and doing good.[58] Thus, he addresses the verse in a more comprehensive framework.

In the context of the salutation, the commentators explained how this would happen when interpreting the فحيوا بالحسن منها part of the verse. According to this, the salute of someone who salutes in the form of سلام عليك should be answered asسلام , while السلام ورحمة الله وبركاته should be responded asعليك السلام ورحمة الله وبركاته. It is stated that this is the end of the salutation. Accordingly, salutations in the form of سلام عليك ورحمة الله وبركاتهshould be answered with the same phrase by only adding و in the beginning.[59] This statement, which seems to be accurate in the first place, has aspects open to criticism. That is, in the common custom of Muslims, whoever is greeted receives the greeting by using the letterو . This is also seen in the narrations mentioned earlier. Thus, receiving the salutation only by placing the letter in question at the beginning means receiving the salutation with a better one. In this case, it goes without saying that the other statements include accepting a better salute. As can be seen in the Hadith narrated by Anas about the interpretation of the verse in the context of salutation, during the period of the Prophet, salutations

[56] Elmalılı, *Hak Dini,* II, 1408.
[57] Öztürk, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim Meali,* p. 125.
[58] Darwaza, *Al-Tafsir al-Hadith,* VIII, 189.
[59] Al-Qurthubi, *Al-Jami',* V, 299.

were sometimes responded with shorter expressions. In the verse, however, it is commanded to take the salute with the same or a better expression.

As a result, salutation is a beautiful tradition encouraged in Islam. It is a fact that saluting and some rules about its ways are mentioned and encouraged in the Sunnah of the Prophet. However, their connection to this verse is not possible in terms of the context in the Qur'an. Therefore, interpretation of the verse in the context of peace is more prominent in this regard.

Conclusion

The situation where commentators interpret verses differently is because of the structure of the Qur'an, the reasons that arise as a result and the circumstances surrounding them. An-Nisa 86 has also been the subject of different interpretations by commentators. The different meanings, narrations, sectarian views and the context given to the root meaning of the words were instrumental in this regard. The interpretation of the verse by the Hanafis, especially that of Al-Jassas, and the one put forward by Ibn Huwayzmandad from the Malikis, both of them suggested in the context of grant, is a reflection of their interpretation of the verse in line with the views of the sects they adhered to. In this regard, especially the phrase " رُدُّوهَا أَوْ" to which the Hanafis cling to can not be evidence. Because similar expressions exist in the sense of receiving salutations that were used by the Prophet.

Saluting is a custom encouraged by the Sunnah. Moreover, there is explanation and guidance for the rules of greeting in the Hadith of the Prophet. However, their relation to this verse is not proved by narrations. The case when Aisha did respond the salute by the Prophet with shorter words rather than with the same words does not correspond with the view that salutations should be responded in the same or better way, which is put forward by those who interpret the verse in the context of salutation. In addition, the comments centered on the letter و are not seen as consistent. It is also suggestive of the fact that the narration that relates the revelation of this verse with the context of salutation is only mentioned in Muqatil's exegesis.

On the other hand, the interpretation of the verse in the context of prayer to the person who sneezes was seen as weak by the scholars of Imam Malik's sect and was defined as a result of comparison. Accordingly, Ibn 'Atiyyah clearly stated that this interpretation was not in accordance with the wording of the verse.

Ignoring the context in the Qur'an can make commentators be mistaken. There is a similar situation here. Izzat Darwaza is the scholar whose interpretation is the most comprehensive among those who drew attention to the context in the Qur'an. The most beautiful expression of the verse in Turkish was Mustafa Öztürk's. In conclusion, the verse commands people to respond those who bring peace, make favors, salute and etc. in the same or better way.

REFERENCES

• Ahmad Ibn Ḥanbal, Ash-Shaybani, *Musnad Ahmad ibn Hanbal, (ed. Bedreddin Çetiner),* I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

• Ali Haydar Efendi, *Durar al-ḥukkam, sharḥ majallat al-aḥkam,* Dar `Alam al-Kutub, Beirut 2003.

• Al-Alusi, Shihab al-Din Mahmud, *Ar-Ruh al-Ma'ani fi Tafsiri-l-Qur'ani-l-Aẓim wa Sab'u-l-Mathani, (ed. Muhammad al-Amad-Umar Abd al-Salam al-Salami),* Dar Ihya' al-Turats al-Arabi, Beirut, 1999.

• Al-Baghawi, Muhyi al-Sunnah al-Husain, *Ma'alim At-Tanzil (ed. Muḥammad Abdullah al-Namir, Uthman Jumu'a, Sulayman Musallam),* Dar Ṭayba, Medina, 2006.

• Bukhari, Abu Abd Allah Muḥammad ibn Ismail, *Sahih al-Bukhari,* I-VIII, Maktab al-Matbu'at al-Islamiya, Istanbul, nd.

• Al-Jassas, Abu Bakr al-Razi, *Ahkamu al-Qur'an,* Dar Al-Fikr, Beirut 1993.

• Cide, Ömer, 2/146 ve 6/20 Ayetlerinin Tebşirat Bağlamında Değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler Dergisi, c.7, s.13, p. 151. (138-153).

• Çalışkan, Necmettin, "Nüzul Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur'an Yorumuna Etkisi (Beyanu'l-Hak Örneği)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Year: 2017, Vol.: 14, Issue: 40, p. 406-408. (p. 398-422).

• Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi,* İFAV, İstanbul 2015.

• Darwaza, Muhammad Izzat (d. 1404/1984), *al-Tafsir al-Hadith,* I-X, Dar al-Gharb al-Islami, Second Edition, Cairo, 2000.

• Duman, Zeki, *Beyanu'l-Hak,* Fecr Yayınları, Ankara 2008.

• Abu Awanah, Ya'qub ibn Ishaq Isfara'ini, *Musnad, (ed. Committee),* al-Jami'a al-Islamiyya, Medina 2014.

• Abu Dawud, Suleiman ibn al-Ash'ath, *Sunan Abu Dawud, (ed. Kamal Yusuf al-Ḥut),* Mu'assasat al-Kutub al-Thaqafiyya, Beirut 1988.

• al-Kiya al-Harasi, Imad ad-Din al-Tabari, *Ahkam al-Qur'an (ed. Musa Muhammad Ali-Izzat Ali 'Iyd 'Atiyya),* Dar Al-Jail, Beirut 2004.

• Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili (ed. İsmet Ersöz),* Bedir Yayınları, İstanbul 1993.

• Commission, *Al-Mausu'ah Al-Fiqhiyyah Al-Kuwaitiyyah,* Wizarat al-Awqaf wa-al-Shu'un al-Islamiyah, Kuwait 2004.

• Ibn Adil, Abu Hafs 'Umar Ibn Ali, *Al-lubab fi 'ulum al-kitab (ed. 'Adil Ahmad Abd Al-Mawjud, Ali Muḥammad Mu'awwaḍ),* Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut 1998.

• İbn ‘Atıyye, Qadi Abi Muhammad Abd Al-Haqq Ibn Ghalib, *al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-Aziz (ed. Abdullah ibn Ibrahim al-Ansari, Abdulal al-Sayyid Ibrahim),* Dar al-Kitab al-Islami, Beirut nd.

• Ibn Abidin, *Radd al-Muhtar 'ala al-Durr al-Mukhtar,* Dar al-Ma'rifah, Beirut 2011.

• Ibn Ashur, Muhammad Takhir (d. 1394/1973), *Tafsiru at-tahrir wa't-tanwir,* I-XXX, Daru Suhnun, Tunisia, nd.

• Ibn Abi Zamanin, Abu Abdillah Muhammad Ibn Abdillah, *Tafsir (ed. Muhammad Hasan-Ahmad Farid),* Beirut 2003.

• Ibn Majah, Abu ‘Abdillah Muḥammad ibn Yazid al-Qazwini, *al-Sunan,* Matba'at al-Nizami, Delhi 1905.

• Ibn al-Arabi, Abu Baqr Muhammad ibn 'Abd Allah, *Ahkam al-Qur'an,* al-Maktabah al-Asriyyah, Saida-Beirut 2005.

• Ibn al-Jawzi, Abu 'l-Farash Abd al-Raḥman, *Zad Al-Masir fi 'Ilm Altafsir (ed. Ahmad Shams al-Din),* Beirut, 2002.

• Al-Isfahani, Muhammad al-Ragib (d. 502/1108), *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran (ed. Adnan Dawudi),* Daru ash-Shamiyya-Daru al-qalam, First Edition, Beirut-Damascus 1992.

• Karaman, Hayrettin, Özek, Ali, Turgut, Ali, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kafi, Gümüş, Sadrettin, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali,* Madina 1992.

• Karaman, Hayrettin, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kafi, Gümüş, Sadrettin, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir,* I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2003.

• Kandemir, Mehmet Yaşar, Zevalsiz, Halid, Şimşek, Ümit, Ayet ve *Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali,* İFAV, İstanbul 2010.

• Al-Kasani, 'Ala' al-Din, *Bada'i Al-Sana'i Fi Tartib Al-Shara'i,* Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut 1982.

• Al-Qasimi, Muḥammad Jamal al-Din, *Mahasin al-Ta'wil fi Tafsir Al-Qur'an,* Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut 2003.

• Al-Qurthubi, Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad, *al-Jami' li ahkam al-Qur'an,* Dar Al-Kutub Al-Mishriyyah, Cairo 1937.

• Al-Marghinani, Burhan al-Din Abu'l-Ḥasan Ali bin Abi Bakr, *Al-Hidayah fi Sharh Bidayat al-Mubtadi,* Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut 1992.

• Muqatil ibn Sulayman, Abu-l Ḥassan, *Tafsir (ed. Ahmad Farid),* Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut 2003.

• Muslim, Abu al-Husein Muslim ibn *Hajjaj, Sahihu Muslim, (ed. Muhammad Fuad Abdulbaqi)*, I-V, Daru al-hadith, Cairo 1991.

• Al-Nasa'i, Abu Abd al-Rahman Ahmad ibn Ali (d. 303/915), *Sunan al-Nasa'i, (ed. Al Maktabu Al-Islami),* I-IX, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1992.

• _______, *As-Sunan al-Kubra, (ed. Abd al-Ghaffar Sulayman, Sayyid Kasrawi Hasan),* I-VII, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, First Edition, Beirut 1991.

• Öztürk, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim Meali,* Düşün Yayıncılık, İstanbul 2011.

• al-Razi, Fakhr al-Din Muhammad ibn Umar ibn al-Husayn, *Mafatih Al-Ghayb (ed. Hani l-Hajj-'Imad Zaki l-Barudi),* al-Maktabat al-Tawfiqiyya, Egypt nd.

• al-Sarakhsi, Shams al-Din, *Kitab al-Mabsut,* Dar al-Ma'rifah, Beirut nd.

• Sıcak, Ahmet Sait, "Yorum Farklılıkları Açısından Bir Tefsir Kaynağı Olarak Kur'an-ı Kerim", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 2014, Vol.: III, Issue: 3, p. 642-646. (p. 632-651).

• Shawkani, Abu Abdullah Muhammad Ibn Ali (d. 1250/1834), *Fatḥ al-Qadir: al-Jami' Bayna Fannay ar-Riwayah wa ad-Dirayah* (Abd al-Rahman 'Umayra), I-V, Dar al-Wafa, Second Edition, Beirut 1998.

• Al-Tabari, Abu Ja'far Muḥammad ibn Jarir, *Jami` al-bayan `an ta'wil 'ay al-Qur'an,* Mustafa al-Babi al-Halabi, nd.

• Tahmaz, Abd al-Hamid Mahmud, *al-Fiqh al-Hanafi fi Tawbihi al-Jadid,* Dar al-Qalam, Damascus 2009.

• Tirmidhi, Abu Isa Muhammed ibn Isa (d. 279/892), *Al-Jami al-Ṣaḥiḥ, (ed. Ahmad Muhammad Shakir)*, I-V, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, nd.

التأويلات المختلفة للقرآن الكريم
-الآية ٨٦ من سورة النساء أنموذجاً- *

د. خليل آل دمير

جامعة كلس – كلية الإلهيات؛ قسم التفسير: aldemirhalil@gmail.com

الخلاصة:

لقد أورد المفسرون آراء مختلفة في تفسير الآيات لأسباب صادرة من النص القرآني ومن أنفسهم ومن الظروف المحيطة بهم. والآية السادسة والثمانون من سورة النساء من الآيات التي بدت فيها آراء المفسرين المختلفة. فهذه الآية فُسّرت في سياق التحية، والهبة، والسِّلْم.

لقد أثرت العواملُ المذهبية ومراعاةُ السياق القرآني والمعطياتُ اللغوية والأحاديث والآراء في تفسير الآية بتفسيرات مختلفة. في هذا البحث قُورنت هذه التفسيرات مع بعضها من حيث المحتوى والدليل. وقد توصّل الباحث إلى أن تفسير الآية في سياق السِّلْم أكثر صواباً، مع الإقرار بأن التحية والرد على التحية بمثلها أو بأحسن منها حقيقة ثابتةٌ بالروايات، وقد قرّر أن الآية لا علاقة لها بالهبة كما زعم بعض الحنفية.

الكلمات المفتاحية: التحية، الهبة، السِّلْم، اختلاف التأويل، التفسير

Kur'ân'ın Farklı Yorumlanması
-Nisa Suresi'nin 86. Ayeti Örneği-

Özet

Müfessirler Kur'ân metninden, kendilerinden ve kendilerini çevreleyen şartlardan kaynaklanan nedenlerden dolayı ayetlerin yorumunda farklı görüşler dile getirmişlerdir. Nisa Suresi'nin 86. ayeti de müfessirlerin farklı yorumlarının görüldüğü ayetlerden biridir. Bu ayet, selamlaşma, hibe ve barış bağlamında tefsir edilmiştir. Mezhebî faktörler, Kur'ân'ın bağlamını dikkate alma, dilbilimsel veriler, değerlendirmeler ve hadisler ayetin farklı yorumlanmasında etkili olmuştur. Bu araştırmada söz konusu yorumlar içerik ve delil bakımından birbirleri ile karşılaştırılmıştır. Selamlaşmanın ve verilen selamı daha iyi biçimde almanın ya da aynen tekrarlamanın rivayetlerle sabit bir hakikat olduğunu kabul etmekle birlikte ayetin barış bağlamında yorumlanmasının daha isabetli olduğu sonucuna varılmıştır. Ayetin bazı Hanefîlerin iddia ettiği gibi hibe ile alakasının olmadığı da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selam, hibe, barış, yorum farklılığı, tefsir

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Kur'ân'ın Farklı Yorumlanması -Nisa Suresi'nin 86.Ayeti Örneği" التي نشرت في العدد الخامس من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (خليل آل دمير، التأويلات المختلفة للقرآن الكريم -الآية ٨٦ من سورة النساء أنموذجا-، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٧، العدد: ٥، ص ٧٧-٩٢). من الواجب أن يستند في الإقتباس إلى المقالة التركية.

Different Interpretations of the Holy Qur'an

-Example of Surah Nisa, Verse 86-

Abstract

Exegetes, from the text of the Qur'an, from themselves and from reasons arising from the circumstances that surround them, have expressed different opinions on the interpretation of the verses. The verse 86 of the Surah Nisa is also one of the verses about/on/around which different interpretations of the commentators have been observed. This verse has been interpreted in the context of greetings, charity and peace. Sectarian factors, attentions of the context of the Qur'an, linguistic data, assessments and hadiths have been effective on differen of interpretations of the verse. In this study, the content and the comments in question were compared with each other in terms of evidence. The study concludes that it is more appropriate to interpret the verse in the context of peace, while acknowledging that salutation and receiving the salutation in a better form or repeating it is a fixed truth with narratives. It has also been determined that the verse does not relate to charity as some Hanafis argue.

Keywords: Greeting, grant, peace, differentiationof interpretation, exegese

المدخل:

من غايات إرسال الرسالة الإلهية بيان الموضوعات التي اختلف فيها الناس(1)، والحكم بينهم فيها(2)، ومن الواضح أنه مع تعاقب الزمن قد صارت الرسالات الإلهية سبباً للاختلاف بسبب تصرُّفات رجال الدين السلبية خاصةً(3)، ولا شك أنه من الخطأ ربط الاختلاف في فهم النصوص المقدسة بأساليب رجال الدين فقط؛ حيث إن مرورَ زمن طويل على السياق التاريخي للنص(4)، وعدمَ إحاطة المفسر بلغة العصر الذي نزل فيه النص، ونقصَ المعلومات الكافية حول فكر المجتمع الذي نزل فيه الوحي وواقعه، والآراءَ المسبقة وما شابه ذلك من أسباب. كلُّ ذلك مؤثر في الاختلاف في فهم النصوص المقدسة.

والقرآن الكريم الذي هو نهاية حلقة الوحي المرسل إلى الناس قد تعرض للفهم والتفسير بشكل مختلف للأسباب التي تطرقنا إليها باختصار في الأعلى. وقد ازداد عدد الاختلافات من ناحية وصعُب حلها

(1) النحل: ٣٩، النمل: ٧٦.

(2) البقرة: ٢١٣.

(3) سورة البقرة: ٤٢، ٧٩، ١٧٤. آل عمران: ١٩. الجاثية: ١٧.

(4) انظر: Çalışkan, Necmettin, "Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur'an Yorumuna Etkisi (Beyânu'l-Hak Örneği)", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2017 Cilt: 14 Sayı: 40 s. 406-408. (s. 398-422).

من ناحية أخرى كلّما بَعُد عهد نزول الوحي وخاصة مع تشكل المذاهب في التاريخ الإسلامي وتأسُّسها، حيث اعتنقت كل فئة مجموعة من الحجج لنصرة رأيها، وسردت مجموعة من الأدلة التي ستقبلها الأطراف الأخرى. ومن ناحية أخرى فقد عُدّتِ الأدلة التي يقبلها الطرف الآخر ويبديها غير موجودة، أو عُمل على إثبات أن تلك الأدلة لا تؤيّدُ ما ادعاه. وظهرت باعتبار النتيجة الاختلافاتُ المنهجية المنافَح عنها بالمعنى المؤسّسي المذهبي.

إذا أُلقيت نظرة سريعة على المدونات التفسيرية فسيبدو أن وجود تأويلاتٍ مختلفةٍ في تفسير القرآن حقيقةٌ مسلّمَةٌ[٥]. ويمكن تصنيف أسباب الاختلافات هذه بأشكال مختلفة، لكن حصر ذلك وربطه: ببنيةِ النص القرآني والمفسّرِ والظروفِ التي وجد فيها المفسر يبدو أكثر صواباً من سردها واحدة واحدة. فكثرةُ معاني بعض الكلمات الواردة في القرآن الكريم، واختلافُ القراءات في الآيات وما شابه ذلك من العوامل المؤدية للاختلاف في التفسير هي متعلقةٌ ببنية النص القرآني. وتأخذ كفاءةُ المفسر ومذهبُه واطّلاعُه على المعطيات اللغوية والروايات ونظرته لهذه المصادر وما شابه ذلك من أسباب مكاناً بين العوامل المؤدية للاختلاف. وهذه الأسباب يمكن جمعها تحت عنوان رئيس هو «الأسباب المتعلقة بالمفسر». وهناك الظروف التي وُجد فيها المفسر والحالة السياسية والنقاشات الراهنة وما شابه ذلك من عوامل[٦]، وهي راجعة للظروف التي تحيط بالمفسر. وبهذا يكون الفهم المختلف لآيات القرآن قد اجتمع تحت ثلاثة عناوين رئيسة[٧].

في هذا البحث سيُناقش ما أدلاه المفسرون من آراء مختلفة عن آية في سورة النساء للأسباب المصنفة قبل قليل. وفي تلك الآية يقول الله تعالى: ﴿وَإِذَا حُيِّيتُم بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا۟ بِأَحْسَنَ مِنْهَآ أَوْ رُدُّوهَآ﴾ هذه الآية أوّلَها المفسرون في سياق التحية والهبة والسِّلْم.

١- تفسيرها في سياق التحيّة:

ويلعب المعنى المعطى للكلمات «حيّوا، تحيّة، حيّى» الدور الأساس في تأويل هذه الآية في سياق التحية. وهذه الكلمات من باب «التفعيل» هي فعل ماضٍ ومصدر وأمر حاضر قد اشتُقّت من الجذر «ح ي ي»، في هذا الجذر هناك معاني: «الحياة، أن يحيى الإنسان»[٨]، وكلمة الحياة المستعملة كثيراً في لغتنا (التركية) جاءت من هذا الجذر. والرابط بين الحياة والتحية هو قول العرب قبل الإسلام لبعضهم حين يلتقون: حيّاك الله[٩]، وبهذا يتمنى أحد الشخصين الملتقيَيْن للآخر من الله سبحانه أن يُحْيِيَه. ونتج عن ذلك أن تأويل عدد من المفسرين على رأسهم

---

(٥) انظر: Sıcak, Ahmet Sait, “Yorum Farklılıkları Açısından Bir Tefsir Kaynağı Olarak Kur’ân-ı Kerîm”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2014, cilt: III, sayı: 3, s. 642-646. (s. 632-651).

(٦) انظر: Cide, Ömer, 2/146 ve 6/20 Ayetlerinin Tebşirat Bağlamında Değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler Dergisi, c.7, s.13, s. 151 (١٣٨-١٥٣).

(٧) Demirci, Muhsin, Tefsir Tarihi, s. 43-51.

(٨) انظر: المفردات للراغب الأصفهاني، ص: ٢٦٨ - ٢٧٠.

(٩) انظر: المفردات للراغب الأصفهاني، ص: ٢٧٠، مفاتيح الغيب للرازي ج ١٠: ص ١٨٣.

الطبري لهذه الكلمة بحملها على معنى الدعاء(١٠). والذين شرحوها بهذا المعنى فسروا الآية بعد أن بينوا أن العرب كانوا يحيُّون بعضهم برجاء العمرِ الطويل للإنسان الذي يقابلونه قائلين: «حيّاك الله»(١١).

والمفسرون حين حملوا هذه الكلمات على معنى السلام والتحية لم يكتفوا بالنظر إلى معنى جذر الكلمة وإلى واحد من أنواع السلام عند العرب قبل الإسلام، بل زيادة على ذلك استفادوا من نص القرآن الكريم نفسِه، وذكروا من أجل هذه النقطة بالذات آية ﴿وَإِذَا جَآءُوكَ حَيَّوۡكَ بِمَا لَمۡ يُحَيِّكَ بِهِ ٱللَّهُ﴾ [المجادلة: ٨] ليؤيدوا رأيهم في هذا الموضوع(١٢). حيث في هذه الآية أيضاً فعلٌ ماضٍ مُشتَقٌ من الباب نفسه، ومن جذر «ح ي ي». وحسب المعلومات الواردة في مصادر التفسير فإن هذه الآية نزلت بعد موقف عداءٍ من اليهود الذين في المدينة تجاه النبي ﷺ، حيث يقولون للنبي ﷺ: «السّام عليكَ» بدلَ «السلام عليك»، فبالنسبة لهم يكونون من ناحية قد ألقوا التحية ، ومن ناحية يكونون قد دعَوا على النبي ﷺ بخدعة لفظية(١٣)، وبهذا يكونون قد حفظوا الظّاهر، وقنِعوا كذلك بتفريغ حقدهم أيضًا. هذه الحادثة التي ذكرها المفسرون وجدت مكانها أيضا في المصادر الحديثية. فمثلا هذه الرواية وردت في صحيحي الإمام البخاري والإمام مسلم اللَّذين هما على رأس مصادر الحديث الموثوقة(١٤).

هذه الكلمة التي نتحدث عنها في الآية التي في سورة المجادلة فسّرها معظم المفسرين بمعنى «إلقاء التّحيّة»(١٥). لكن المفسر الطاهر ابن عاشور قال إن هذه الآية لم تنزل بسبب الحادثة التي وقعت بين النبي ﷺ واليهود بل نزلت عن تحية بعض المنافقين ببعض الألفاظ الكنائية التي تعلموها من عاداتهم في الجاهلية أو من اليهود(١٦). وتأويله هذا وإن كان مختلفاً عن التأويلات الأخرى لكنه لا يؤثر على تفسير الآية في سياق التحية، بل يؤيّد فكرة نزولها في سياق التحية. وبعد هذه المعلومات من الممكن أن يقال بسهولة إن المفسرين يرون أن الكلمة المشتقة من جذر «ح ي ي» استعُملت بمعنى التحيّة.

ولقد استفاد المفسرون من الشعر العربي حين فسروا هذه الآية في سياق التحية، فعلى سبيل المثال قد ذكر

(١٠) جامع البيان للطبري ٥: ١٨٨ وانظر أيضا: الجامع للقرطبي ٥: ٢٩٧، وروح المعاني للآلوسي ٥: ١٢٩.
(١١) مفاتيح الغيب للرازي ج ١٠: ص ١٨٣، وروح المعاني للآلوسي ٥: ١٢٩.
(١٢) أحكام القرآن لابن العربي ١: ٤٨٢، والجامع للقرطبي ٥: ٢٩٨.
(١٣) انظر: المفردات للراغب الأصفهاني، ص: ٢٧٠، مفاتيح الغيب للرازي ج ١٠: ص ١٨٣.
(١٤) البخاري، الأدب برقم ٣٨، مسلم، السلام، برقم ٦ - ١٢.
(١٥) تفسير مقاتل بن سليمان ٣: ٣٣٢، تفسير ابن أبي زمنين ٢: ٣٩٥، معالم التأويل للبغوي ٤: ٣٤٣، المحرر لابن عطية ١٤: ٣٤٥، زاد المسير لابن الجوزي ٨: ١٠، ومحاسن التأويل للقاسمي ٩: ١٦٩.
(١٦) التحرير والتنوير لابن عاشور: ٢٨: ٣١.

القرطبي هذه الكلمة الواردة في هذا البيت من شعر النّابغة الذِّبياني من شعراء المعلّقات ليؤيد هذا المعنى، وقد جاءت بصيغة المضارع مُشتقّةً من باب التفعيل أيضاً:

تحيِّيهِمُ بِيْضُ الولائد بينهم *** وأكسية الإضريج فوق المشاجب[17]

معنى البيت: تحيّيهم الجواري البِيْض. وأكسية الخزِّ الأحمر[18] معلقةٌ على المشاجب.

وبيّن القرطبي والشوكاني بوضوح أن المقصود في هذه الأبيات هو إلقاء التحيّة[19]، بل بيّن ابنُ العربي أن العلماء والمفسرين قد أجمعوا على أن المقصود من التحية هنا هو معنى السلام إلى أن أُعطي معنى الملك لهذه الكلمة[20]. وينبغي فهم عبارته هذه بمعنى أن غالب العلماء هكذا كانوا يرون. حيث إنه نفسه قد بيّنَ أن المفسرين قد فهموا هذه الآية بوجوه مختلفة مع أدلتهم في الموضع الذي ذكر فيه هذه العبارة[21]. وذكر عن الجمهور أن المقصود من التحية هنا هو السلامُ الذي يكون بصيغة «السلام عليكم»[22].

وإن عبر محمد عزة دروزة نتيجةَ أبحاثه أن المفسرين لم ينقلوا رواية عن سبب نزول هذه الآية[23]، ولكن حسب رواية منقولة متعلقة بالموضوع فإن الآية نزلت حين فترَ بعض الناس عن إلقاء السلام[24]. هذه الرواية هي أحد الأدلة التي تؤيد تفسير هذه الآية في سياق التحية. ومن ناحية أخرى فإن التحية من الموضوعات التي اهتم دين الإسلام بها. إن أول تحية معروفة بين المسلمين قد حصلت بين آدم عليه السلام والملائكة حسب الروايات المنقولة في المصادر الحديثية[25]. شجع النبي ﷺ على نشر التحية والسلام قائلاً: «أيها الناس أفشوا السلام بينكم»[26]. بعض هذه الأحاديث تحوي إجراءات وتوجيهات مختلفة في موضوع التحية خاصّةً[27]، أما محتوى هذه الروايات فيؤيد تأويل هذه الآية في سياق التحية، ومن ذلك أنه سواءٌ في الرواية التي تحكي عن

(١٧) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي ٥: ٢٩٨.
(١٨) وفُسِّر الإضريج بالخزّ الأصفر أيضاً.
(١٩) الجامع للقرطبي ٥: ٢٩٨، وفتح القدير للشوكاني ١: ٧٨٤.
(٢٠) أحكام القرآن لابن العربي ١: ٤٨٢.
(٢١) أحكام القرآن لابن العربي ١: ٤٧٩ - ٤٨٣.
(٢٢) أحكام القرآن لابن العربي ١: ٤٨٠.
(٢٣) التفسير الحديث لدروزة ٨: ١٨٩.
(٢٤) تفسير مقاتل ١: ٢٤٥.
(٢٥) البخاري كتاب الاستئذان برقم: ١، ومسلم كتاب الجنة برقم ٢٨.
(٢٦) الترمذي، صفة القيامة، برقم: ٤٢، ابن ماجة الأطعمة برقم: ١.
(٢٧) انظر: البخاري كتاب الإيمان برقم: ٦، مسلم كتاب السلام برقم: ٥، الترمذي الاستئذان برقم: ١٠، أبو داود الأدب برقم ١٣٢-١٣٣.

التحية بين سيدنا آدم والملائكة، أم في أمثلة التحية الواقعة في زمن النبي ﷺ فكلاهما ورد فيه ردّ التحية بشكل أجمل وعبارات أطول[٢٨].

لكن يمكن رؤية عكس ذلك أيضا فمثلاً في الرواية التي رواها أبو عوانة عن أنس أن النبي ﷺ انطلق نحو حجرة عائشة فسلم عليها بصيغة «السلام عليكم أهل البيت ورحمة الله وبركاته»، وردت هي بـ: «وعليكم السلام ورحمة الله»[٢٩]، في هذه الرواية لم ترد السيدة عائشة بالتحية نفسِها، فضلًا عن الرد بأحسن منها.

وهناك تأويل آخر حول تفسير الآية يصعب للوهلة الأولى التوفيق بينه وبين السلام، فحسب الرأي الذي نقله ابن وهب وابن قاسم من علماء المالكية عن الإمام مالك أن هذه الآية نزلت عمّن يشمت العاطس[٣٠]، وقد جهِد القرطبي -لانتسابه إلى المذهب المالكي غالبًا، في محاولة توفيق هذا التأويل مع رأيه الذي رجّحه، ولم يهمل -وهو يفعل ذلك، أنْ يستعمل لغةً حذِرةً. ولهذا السبب فقد استعمل عبارة «فإن صح هذا الرأي المنقول عن مالك» ليجعل بالقياس الرأيَ المذكور متوافقًا والرأيَ الذي رجحه. فمسألة تشميت العاطس المنقولة عن مالك صارت داخلةً في الآية قياساً على ردّ التحية[٣١]. وأما ابن عطية وابن الفَرَس من علماء المالكية فقد ذكروا أن تأويل الآية بمعنى تشميت العاطس رأي ضعيف ترده ألفاظُ الآية. وبعد ذلك أضاف أنه ينبغي أن نفهم كلام الإمام مالك على أنه قاس تشميت العاطس على رد التحية[٣٢]. أما الشوكاني فقد ذكر هذا الرأي مع غيره من الأقوال ومرّ عليه دون تعقيبٍ أو مناقشة[٣٣].

ونحن نجد في الأحاديث وصايا النبي ﷺ للعاطس ولمن يسمع عطاسه[٣٤]، فقد قال النبي ﷺ مثلا: **«إِذَا عَطَسَ أَحَدُكُمْ فَلْيَقُلْ: الحَمْدُ للهِ، وَلْيَقُلْ لَهُ أَخُوهُ أَوْ صَاحِبُهُ: يَرْحَمُكَ اللهُ، فَإِذَا قَالَ لَهُ: يَرْحَمُكَ اللهُ، فَلْيَقُلْ: يَهْدِيكُمُ اللهُ وَيُصْلِحُ بَالَكُمْ»**[٣٥] في هذا الحديث هناك حالة تشبه حال التحية، فمن ناحية هناك مؤمنان يريدان الخير لبعضهما كما في السلام، ومن ناحية أخرى فالرجل الذي يشهد العطاس يرجو الرحمة، والآخر يدعو له بالهداية وأن يكون بخير، ففي هذا إيماءٌ إلى المقابلة بالأحسن، وهذا من الممكن أن يبدو دليلا يجعلُ تأويل القرطبي حقًّا. ولذلك فتأويل الآية على أنها في العاطس وتشميته ليس إلا تشبيه حالة بحالة.

---

(٢٨) مسند أحمد ٢٠:، السنن الكبرى ٦٢ للنسائي، باب الانحراف بعد التسليم، ٣: ٤٠٩.

(٢٩) مسند أبي عوانة ١١: ٣٠٢.

(٣٠) أحكام القرآن لابن العربي ١: ٤٨٠، والجامع للقرطبي ٥: ٢٩٨، وفتح القدير للشوكاني ١: ٧٨٥.

(٣١) والجامع للقرطبي ٥: ٢٩٨.

(٣٢) المحرر الوجيز لابن عطية ٤: ١٥٦، أحكام القرآن لابن الفَرَس ٢: ٢٢٠.

(٣٣) فتح القدير للشوكاني ١: ٧٨٥.

(٣٤) البخاري كتاب الجنائز برقم: ٢، ابن ماجة كتاب الجنائز برقم: ١، مسلم صلاة المسافر وقصرها برقم: ٥٤، مسند أحمد، ج ١٤ برقم ١٢٥، ج: ١٤ برقم: ٤٣٩، ج: ١٥ برقم: ١٩٧، ج: ١٦ برقم: ٥٦٦.

(٣٥) البخاري كتاب الأدب برقم: ١٢٦.

هناك من حَمَلَ هذه الكلمة على معنى «الحكم والملك والسيطرة». وقد شرح بعض العلماء مثل عبد الله بن إدريس وخويزمنداد هذه الكلمة بمعنى «الحكم والملك والسيطرة»(٣٦). والجصاص ذكر هذا الرأي أولاً ونسبه إلى علماء اللغة ولكنه لم يذكر أسماء علماء اللغة ولم يسُقْ دليلا(٣٧). أما عبد الله بن إدريس فقد أيد رأيه هذا بذكر هذا البيت لعمرو بن معدي كرب:

أؤم بها أبا قابوس حتى   أنيخ على تحيته بجندي

وقد أيد خويزمنداد رأيه أيضا بهذا البيت:

أسير به إلى النعمان حتى   أنيخُ على تحيّته بجندي

والذين رأوا هذا الرأيَ أَتَوْا بهذا البيت لزهير بن جناب الكلبي أيضاً دليلاً عليه:

ولكل ما نال الفتى   قد نلته إلا التحية

وبعض الذين حملوا هذه الكلمة على معنى الملك ربطوه أيضا بالتحية والسلام. فهم يرون أن هناك الكثير من الملوك على وجه الأرض وهم يُحيَّون بأشكال مختلفة(٣٨).

في بلدنا (تركيا) اتُّخذ هذا المعنى الأساسَ وتُرجمت هذه الآية هكذا: «وإذا سُلِّم عليكم بسلام فسلموا بأحسن منه أو ردوه»(٣٩).

إن النتيجة التي وصل إليها ـالذين حملوا الآية على معنى الدعاء والتّحيّة انطلاقاً من تحية العرب بعضهم بكلمات مشتقة من الجذر «حيي» الوارد في هذه الآية ـ هي النتيجةُ ذاتُها التي وصل إليها بعض الذين أعطوا الآيةَ معنى الملك.

أما الرأي المنسوب إلى الإمام مالك رحمه الله فلعله نتيجة تشبيه للحالة التي في الآية بعمل إسلامي مترسخ في معرِضِ الدعاء لَمن عطس. ولذلك فهذا التأويل لا يؤثّر على تأويل الآية في سياق التحية.

٢- تأويل الآية في سياق الهبة:

لقد تبين تحت العنوان السابق أنه قد أعطي معنى الملك للكلمات مشتقة من الجذر «ح ي ي» وإن ربط بعضُ المفسرين تأويل الكلمات التي في الآية بمعنى الملك فلا لا يمكن القول إن العلماء جميعهم على الرأي نفسه،

(٣٦) الجامع للقرطبي ٥: ٢٩٧.
(٣٧) أحكام القرآن للجصاص ٢: ٣٠٧.
(٣٨) الجامع للقرطبي ٥: ٢٩٧.
(٣٩) Heyet, Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali, s. 90; Heyet, Kur'ân Yolu, II, 106; Kandemir, Mehmet Yaşar, Zevalsiz, Halid, Şimşek, Ümit, Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meali, I, 302; Duman, Zeki, Beyânu'l-Hak, III, 319.

فالإمام الجصاص، مثلاً، عندما أوَّل الآية صدَّرَ تفسيره برأي المذهب الحنفي في موضوع الهبة. والجصاص بعد أن حمل كلمةَ التحية على معنى الملك مهَّد لرأيه شارحاً كلمة «حياك الله» بمعنى «ملّككَ الله». ونفهم من عبارات الجصاص التي استعملها وأسلوبه أن معنى الملك هو المعنى الحقيقي لكلمة التحية وقد فسر الآية حسب ذلك. فيرى أن من يعطي لغيره شيئاً دون عوض يحقُّ له أن يعود فيما أعطاه إذا لم يكن الآخر قد أثابه عليه، وذكر أن هذا المعنى يؤيد قول المذهب الحنفي. ثم بعدها سرد الأحاديث التي تؤيد رأي مذهب الحنفية أو التي شرحها بما يؤيد رأي الحنفية. الجصاص وإن أوّل الآية تأويلاً بديلاً معلّقاً إياها بالتحية والسلام لكنِ الَّذي يبدو أنه وافق على معنى الملك وقَرَنَ ذلك برأي المذهب الحنفي في موضوع الهبة(٤٠).

المنتسبون إلى مذهب أبي حنيفة قالوا: إن المقصود هنا هو الهبة مستندين إلى عبارة «أو رُدّوها» الواردة في الآية الكريمة لأنهم يرون أن رد السلام بمثله ليس ممكناً، في حين أن ظاهر الآية يوجب رد التحية التي جاءت بمعنى الهبة كما هي. فإذن إذا قبل الشخص هنا الهبةَ أعاد مثلها وإلا أعادها هي بالذات. ولا يمكن الحديث عن مثل ذلك في موضوع السلام(٤١).

ونرى أن خويزمنداد من المالكية يرى في هذا الموضوع مثل ما رأى الحنفية. فقد قال أيضاً إن الآية إذا كانت عن المقابل أو العوض فستُحمل على الهبة، وعلى هذا فالشخص مخيّر إذا وُهِب شيئًا بشرط: إن شاء أعاد الهبة وإن شاء قبلها وأثاب عليها(٤٢).

الشوكاني نسب هذا الرأي إلى مذهب أبي حنيفة فقط وبيّن أنه رأي فاسد لا يُعتبر بحالٍ. وعدم انتقاد الشوكاني لأحد ممن قال بهذا التأويل من المالكية يلفت الانتباه. وإلكيا الهراسي من الشافعية انتقد تأويل الجصاص بعد أن جاء به مقتبَساً(٤٣).

حسب تأويلات الحنفية وعلى رأسهم الجصاص يمكن ترجمة الآية هكذا: «إذا وُهِبت لكم هبةٌ فرُدُّوها بعينها أو بأحسن منها».

الحكم الذي بينه الجصاص مذكور بلفظه في كتب الفقه الحنفي. وفي بعض هذه الكتب استُدلّ بهذه الآية على هذا الحكم كما فعل الجصاص(٤٤). ففي الموسوعة الفقهية الكويتية ذُكرت هذه الآية أولَ دليلٍ على الحكم الذي وصل إليه الحنفية في هذا الموضوع(٤٥). ولكن من الواضح أن بعض المصادر مع ذكرها الحكم نفسَه لم تأت

(٤٠) أحكام القرآن للجصاص ٢: ٣٠٧-٣٠٩.
(٤١) الجامع للقرطبي ٥: ٢٩٨، وفتح القدير للشوكاني ١: ٧٨٥.
(٤٢) الجامع للقرطبي ٥: ٢٩٨.
(٤٣) أحكام القرآن لإلكيا الهراسي ٢: ٢٥١.
(٤٤) السرخسي، المبسوط: ١٢: ص ٤٨. الكاساني: بدائع الصنائع، ج ٦: ص ١٢٨. علي حيدر: شرح المجلة، ج ٢: ص ٤٥٥.
(٤٥) الموسوعة الفقهية الكويتية، ج ٤٢: ص ١٤٨.

بهذه الآية دليلاً[٤٦]، وهذا يُبيّن أنه لا يمكن القول إن جميع الحنفية أوّلوا الآية بالمعنى نفسِه.

إلكيا الهراسي ناقدُ الجصّاصِ اللدودُ ردَّ رأي الحنفية في هذا الموضوع وانتقد تأويل الجصاصِ الآيةَ بالحكم الذي ذهب إليه الحنفية، بحيث إن تفسيره الآية هنا من أوله إلى آخره هو بمثابة ردٍّ على الحنفية عموماً وعلى الجصاص خصوصاً[٤٧]. ولذلك فإن تأويلات المذاهب الأخرى لهذه الآية مختلفة عن ذلك ما عدا بعض الاستثناءات من أمثال خويز منداد.

ويمكن أن نقول عن عبارة «أو ردوها» التي هي إحدى المستندات الرئيسة للجصاص في تأويله الآية بهذا الحكم ما يلي: إن ادعاء الجصاص أن الكلمات المشتقة من جذر «ر د د» لا تُستعمل بمعنى السلام ليس صحيحاً، لأنه في الأحاديث المنقولة عن النبي ﷺ بالذات استُعملت كلمات مشتقة من هذا الجذر مع كلمة «السلام»[٤٨]. فمثلاً قد استُعمل مصدرُ هذه الكلمة مع السلام في الحديث الذي رواه الإمام البخاري عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: «**سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: حَقُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ خَمْسٌ: رَدُّ السَّلَامِ، وَعِيَادَةُ الْمَرِيضِ، وَاتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ، وَإِجَابَةُ الدَّعْوَةِ، وَتَشْمِيتُ الْعَاطِسِ**»[٤٩].

بالنتيجة من الممكن القول إن الحكم الذي وصل إليه الحنفية قد قرَنَه علماء الحنفية جميعهم بهذه الآية. وقد انتقد هذا الحكم واقترانه بالآية العلماء الآخرون. وأما الدليل المحكي على أن الكلمة التي في الآية والمشتقةَ من جذر «ر د د» لم يُقصد بها معنى رد السلام فهو منقوض بالعبارات الواردة في الأحاديث.

٣- تأويل الآية في سياق السلام:

استند تأويل الآية في سياق التحية أو الهبة إلى المعنى الذي حُملت عليه الكلمات المشتقة من جذر «ح ي ي» وإلى تأييد هذا المعنى بعدد من الأدلة من الحديث والشعر. وفي كلا التأويلين لم تُفسَّر الآية بمعنى مرتبط بالسياق الذي هي فيه في المصحف. ولكن من الواضح أن بعض المفسرين قد انتبه إلى السياق الذي في المصحف، فالرازي مثلا توقّف على احتمالين آخذاً سياقَ الآية بعين الاعتبار، وحسب الاحتمال الثاني منهما: تأمر الآية بأن يوافق المسلمون إذا أظهر الأعداء الخضوع والموافقة في موضوع ما. وإذن فهذه الآية تشبه من حيث المعنى آية ﴿وَإِن جَنَحُواْ لِلسَّلۡمِ فَٱجۡنَحۡ لَهَا﴾ [الأنفال: ٦١].

ووفق الاحتمال الثاني الذي ذكره الرازي فإن الآية تبيّن المعاملة التي تجب في حقّ من سلّم على المسلم الذي خرج للجهاد وهو في دار الحرب أو قريباً منها. وعليه فيجب على المسلم الذي تُلقى إليه التحية ويُكرَم أن

(٤٦) الهداية للمرغيناني ٣: ٢٥٥، رد المحتار لابن عابدين ٨: ٥٨٦، الفقه الحنفي في ثوبه الجديد لعبد الحميد طهماز ٢: ٣٩٥.
(٤٧) أحكام القرآن للكيا الهراسي ٢: ٢٥١.
(٤٨) مسند أحمد ١٤: ١٢٥، ١٤: ٤٣٩، ١٥: ١٩٧، ١٦: ٥٦٦.
(٤٩) البخاري كتاب الجنائز برقم: ٢.

يردّ بالشكل نفسه أو بأفضل منه. وكون الرجل، الذي ألقى التحية وأكرم المسلم، غيرَ مسلمٍ لا يؤثّر على المسلم الذي عامله بذلك. لكنَّ قتلَ المسلمِ الذي ألقيت إليه التحية لذلك الرجل إذا كان مسلماً يؤدي إلى فساد وضرر كبير(٥٠). واحتمالات الرازي هذه كررها نفسها ابن عادل(٥١). وذكر القرطبي هذا الاحتمال الثاني بكلمات قريبة منه. حيث بيّن أن الآية ـ إذا أُخذ السياق بعين الاعتبار ـ تحمل رسالة لمن خرج إلى الجهاد وأُلقيت إليه تحية الإسلام. وفي مثل هذه الحال فقد أُمر المؤمنون ألّا يقولوا لمن ألقى إليهم السلام لستَ مسلماً بل أُمروا بردّ التحية؛ لأن المجموعة التي تلقي التحية بهذا الشكل هي خاضعة للإسلام(٥٢). لكن المفسرين الذين لفتوا الانتباه إلى السياق بهذا الشكل تحدثوا أيضاً عن صيغة التحية وأحكامها. وكما ذكرنا سابقاً فإن القرطبي مع ذكره لهذا الاحتمال رجّح تأويل الآية في سياق التحية.

في سورة النساء قبل الآية التي هي موضوع بحثنا أمر الله سبحانه نبيه ﷺ بالقتال في سبيل الله وتحريض المؤمنين فقال تعالى: ﴿ فَقَٰتِلۡ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفۡسَكَۚ وَحَرِّضِ ٱلۡمُؤۡمِنِينَۖ عَسَى ٱللَّهُ أَن يَكُفَّ بَأۡسَ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْۚ وَٱللَّهُ أَشَدُّ بَأۡسٗا وَأَشَدُّ تَنكِيلٗا ٨٤ ﴾ [النساء].

حسب ظرف الآية يُفهم أن هذه الحال متعلقة بتصرف الكفار وبحالة الخطر التي يعيشونها. وكما عبر ألمالِلي فإنّ غاية الحرب في الإسلام تحقيق السّلام. فقد حُضّ على أن يكون الإنسان واسطة لفعل الخير في الآية التي بعد الآية الآمرة بالحرب تماماً، ومن بعدها جاء الأمرُ «إذا طلب أعداؤكم السِّلم فاطلبوا ذلك بأكثر من طلبهم أو بقدْره»(٥٣). ولذلك ترجم المرحوم ألمالِلي هذه الآية بهذا الشكل: «إذا سُلِّم عليكم بسلام فسلموا بأحسن منه أو رُدّوه».

وأفضل انعكاس للتأويل الذي ذكره الرازي والقرطبي وابن عادل و ألمالِلي لمعنى الآية إذا أخذ سياقها في المصحف بعين الاعتبار هو في ترجمة مصطفى أوز ترك لمعاني القرآن الكريم. «إذا عرض عليكم السلام فقابلوا ذلك العرض بأحسن منه أو رُدّوه على الأقل»(٥٤).

ومن المفسرين الذين أخذوا السياق بعين الاعتبار حين فسروا الآية عزّة دروزة. ولكنَّ أخْذَه للسياق بعين الاعتبار يبدو مختلفاً قليلاً عمّن سواه، ذلك أنه قال إن الآية في سياق الجهاد وتحدث عن بقاء المنافقين في موضع المعارضة حين يُدعى المؤمنون إلى الجهاد ومحاولتهم تعطيل تلك الدعوة. وبيّن هنا أن الشخص حين يدعى إلى الجهاد ينبغي أن يسلك السلوكَ الذي يسلكه حين تُلقى إليه نفسه التحية؛ فإما أن يرُدَّ بمثلها أو بأحسن

(٥٠) مفاتيح الغيب للرازي ٩: ١٨٣.

(٥١) اللباب لابن عادل ٦: ٥٣٤ ـ ٥٣٥.

(٥٢) الجامع للقرطبي ٥: ٢٩٧.

(٥٣) Elmalılı, Hak Dini, II, 1408.

(٥٤) Öztürk, Mustafa, Kur'ân-ı Kerim Meâli, s. 125.

منها. وبعد ذلك بيّن أن روح الآية يُلهم أن التلقين التأديبي شامل للتحية والكلمة الطيبة والدعوة الطيبة والعمل الطيب على السواء[55]. وهكذا تناول الآية في إطار أشمل.

وقد وضح الذين أوّلوا الآية في سياق التحية والسلام كيف سيتحقّق هذا حين أوّلوا كلمة «فحيوا بأحسن منها». وعليه قيل إن الرد على من سلم بقوله «سلام عليك» يكون بـ«عليك السلام ورحمة الله» والرد على من سلم بقوله «سلام عليك ورحمة الله» يكون بـ«عليك السلام ورحمة الله وبركاته» وبينوا أن ذلك يكون أكثر السلام. وبينوا أن الرد على من سلم بقوله «سلام عليك ورحمة الله وبركاته» يكون بإضافة حرف الواو إلى بداية تحيّته[56]. هذا الكلام الذي سيبدو للنظرة الأولى صواباً له جوانب قابلة للنقد. من ذلك أن العُرف الشائع بين المسلمين أن من أراد أن يرد التحية أضاف حرف الواو إلى التحية الملقاة إليه، وهذا ظاهر في الروايات التي أشيرَ إليها سابقاً. وهكذا فإن رد التحية بإضافة حرف الواو المذكور إلى بداية التحية يعني أنه رُدّ بأحسن منها. وفي هذه الحالة لا داعي لقول عبارات أخرى في رد التحية بأحسن منها. وفي حديث أنس الذي ذكر في موضوع تأويل الآية في سياق التحية والسلام يذكر ردَّ التحيةِ في زمن النبي ﷺ بعبارات أقصر. في حين تأمر الآية برد التحية بمثلها أو بأحسن منها.

وباعتبار النتيجة فالتحية عادة جميلة حضّ عليها الإسلام. والحض على السلام في سنة النبي ﷺ ووجود مجموعة من الأحكام المتعلقة به حقيقة. لكن ارتباط هذا بالآية من حيث سياقها في المصحف يبدو غير ممكن. ولذلك يبدو أن تأويل الآية في سياق السِّلْم أظهر.

النتيجة:

اختلاف تأويل المفسرين لآيات القرآن الكريم بسبب النص القرآني وللأسباب المتعلقة بهم وبالظروف المحيطة بهم أمرٌ واقعٌ. والآية السادسة والثمانون من سورة النساء كانت موضع خلاف في التأويل بين المفسرين. وقد أثّرت المعاني المختلفة المعطاة لمعنى الكلمة الجذري والرواياتُ والرأيُ المذهبيُّ والسياقُ في إعطاء هذه المعاني. تفسير الحنفية وعلى رأسهم الجصاص وخويزمنداد من المالكية للآية في سياق الهبة هو انعكاسٌ لتأويل الآية على نحو آراء المذاهب. عبارة ﴿أَوْرُدُّوهَآ﴾ التي تمسك بها الحنفيةُ خاصةً لا يمكن أن تصح دليلًا في هذا الموضوع. لأن هناك عبارات تشبه هذه استعملها النبي ﷺ بذاته في رد التحية.

رد التحية عادة حضّت عليها السنة. إضافة إلى ذلك ففي أحاديث النبي ﷺ بيان لقواعد التحية وتوجيهات. لكن ارتباط هذه الروايات بالآيات مباشرةً غير ثابت. وحديث السيدة عائشة رضي الله عنها أنها

(٥٥) التفسير الحديث لدروزة ٨: ١٨٩.

(٥٦) التفسير الحديث لدروزة ٨: ١٨٩.

ردت تحية النبي ﷺ ليس بمثلها بل بألفاظ أقصر منها لا يتّفقُ والقولَ بوجوب رد التحية بمثلها أو بأحسن منها عند مَنْ أوّل الآية في سياق التّحية. يُضاف إلى ذلك أنّ التأويلات التي جعلت حرف الواو هو الأساس لا تبدو منطقيةً جداً. وورود الرواية التي تربط الآية بالسلام في تفسير مقاتل فقط مدعاة للتفكير. وأما تفسير الآية في سياق الدعاء وتشميت العاطس فقد تبين أن العلماء الذين لهم المرجعية في مذهب مالك قد رأوه ضعيفاً وبينوا أن ذلك نتيجة قياس. وابن عطية عبّر بصراحة أن هذا التأويل ليس مناسباً للفظ الآية. إهمال السياق الذي في المصحف يمكن أن يوقع المفسرين في خطأ، وهنا نجد أن الحالة هذه شبيهة بهذا الأمر. وعزة دروزة هو أوسع من أوّل الآية تأويلاً واسعاً من بين المفسرين الذين لفتوا الانتباه إلى السياق الذي في المصحف. وأفضل من عبّر عن معنى الآية في اللغة التركية هو مصطفى أوزترك. وبالنتيجة فالآية تأمر بالرد الحسن في موضوعات على رأسها: السلام والتحية وفعل الخير ونحو ذلك، وذلك إما بالمقابلة بالمثل أو بأحسن منه.

المراجع العربية:

- الترمذي أبو عيسى محمد بن عيسى (ت: ٢٧٩/ ٨٩٢م)، الجامع الصحيح، طبعة أحمد محمد شاكر، دار الكتب العلمية، بيروت، دون تاريخ.
- الشوكاني أبو عبد الله محمد بن علي (ت: ١٢٥٠ / ١٨٤٣ م)، فتح القدير الجامع بين فني الرواية والدراية، طبعة عبد الرحمن عميرة، دار الوفاء، الطبعة الثانية، بيروت ١٩٩٨.
- ابن الجوزي أبو الفرج جمال الدين عبد الرحمن، زاد المسير في علم التفسير نشر أحمد شمس الدين، بيروت ٢٠٠٢.
- ابن العربي أبو بكر محمد بن عبد الله، أحكام القرآن، المكتبة العصرية، صيدا ـ بيروت ٢٠٠٥.
- ابن أبي زمنين: محمد بن عبد الله، التفسير، نشر محمد حسن وأحمد فريد،بيروت، ٢٠٠٣.
- ابن عابدين، رد المحتار على الدر المختار، دار المعرفة، بيروت ٢٠١١.
- ابن عادل أبو حفص بن علي، اللباب في علوم الكتاب، نشر عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد داوود، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٨.
- ابن عاشور، التحرير والتنوير، دار سحنون، تونس.
- ابن عطية القاضي أبو محمد عبد الحق ابن غالب، المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، نشر عبد الله بن إبراهيم الأنصاري وعبد الله السيد إبراهيم، دار الكتاب الإسلامي، بيروت.
- ابن ماجة أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني، السنن، المطبعة النظامية، الهند، دهلي ١٩٠٥.
- الآلوسي أبو الفضل شهاب الدين محمود، روح المعاني في تفسير آي القرآن الكريم والسبع المثاني، نشر محمد أحمد العماد وعمر عبد السلام السلامي، دار إحياء التراث العربي، بيروت ١٩٩٩.
- البخاري أبو عبد الله محمد بن إسماعيل، صحيح البخاري، المكتبة الإسلامية ، إسطنبول.
- البغوي محيي السنة أبو الحسين، معالم التنزيل، نشر عبد الله النمر وعثمان جمعة وسليمان مسلّم، دار طيبة، المدينة ٢٠٠٦.
- الجصاص أبو بكر الرازي، أحكام القرآن، دار الفكر، بيروت ١٩٩٣.
- الرازي فخر الدين محمد بن عمر بن الحسين، مفاتيح الغيب، طبعة هاني الحاج عماد البارودي، المكتبة التوفيقية، مصر دون تاريخ.

- الراغب الأصفهاني أبو القاسم حسين بن محمد (ت: ٥٠٢/ ١١٠٨) مفردات ألفاظ القرآن، نشر صفوان عدنان داوودي، الدار الشامية ـ دار القلم، الطبعة الأولى، بيروت ـ دمشق ١٩٩٢.
- السرخسي شمس الدين، المبسوط، دار المعرفة، بيروت دون تاريخ.
- الطبري أبو جعفر محمد بن جرير، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، مصطفى البابي الحلبي.
- القاسمي محمد جمال الدين، محاسن التأويل، دار الكتب العلمية، بيروت ٢٠٠٣.
- القرطبي أبو عبد الله محمد بن أحمد، الجامع لأحكام القرآن، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة ١٩٣٧.
- الكاساني علاء الدين، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، دار الكتاب العربي، بيروت ١٩٨٢.
- الكيا الهرّاسي عماد الدين بن محمد الطبري، أحكام القرآن، نشر موسى محمد علي وعزة عبد عطية، دار الجيل، بيروت ٢٠٠٤.
- المرغيناني برهان الدين أبو الحسن بن أبي بكر، الهداية شرح بداية المبتدي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩٢.
- النسائي، السنن الكبرى، طبعة عبد الغفار سليمان وسيد كسروي حسن، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، بيروت ١٩٩١.
- النسائي أبو عبد الرحمن أحمد بن علي (ت: ٣٠٣/ ٩٠٥ م)، سنن النسائي، طبعة مكتب تحقيق التراث الإسلامي، دار المعرفة، بيروت ١٩٩٢.
- أبو داوود سليمان بن الأشعث، سنن أبي داوود، نشر كمال يوسف الحوت، مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت ١٩٨٨.
- أبو عوانة يعقوب بن إسحاق الإسفراييني، المسند الصحيح المخرّج على صحيح مسلم، نشر لجنة، الجامعة الإسلامية، المدينة ٢٠١٤.
- دروزة محمد عزة، (ت: ١٤٠٤ / ١٩٨٤ م) التفسير الحديث، دار الغرب الإسلامي ، الطبعة الثانية، القاهرة ٢٠٠٠.
- طهماز عبد الحميد، الفقه الحنفي في ثوبه الجديد، دار القلم، دمشق ٢٠٠٩.
- علي حيدر، درر الحكام شرح المجلة، دار عالم الكتب، بيروت ٢٠٠٣.
- لجنة، الموسوعة الفقهية الكويتية، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، الكويت، ٢٠٠٤.
- مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج، صحيح مسلم، طبعة محمد فؤاد عبد الباقي، دار الحديث، القاهرة ١٩٩١.
- مقاتل بن سليمان أبو الحسن الأزدي البلْخي، التفسير، طبعة أحمد فريد ، دار الكتب العلمية، بيروت ٢٠٠٣.

المراجع الأجنبية:

- Cide, Ömer, 2/146 ve 6/20 Ayetlerinin Tebşirat Bağlamında Değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler Dergisi, c.7, s.13, s. 151. (138-153).
- Çalışkan, Necmettin, "Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur'an Yorumuna Etkisi (Beyânu'l-Hak Örneği)", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2017 Cilt: 14 Sayı: 40 s. 406-408. (s. 398-422).
- Demirci, Muhsin, Tefsir Tarihi, İFAV, İstanbul 2015.
- Duman, Zeki, Beyânu'l-Hak, Fecr Yayınları, Ankara 2008.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili (nşr. İsmet Ersöz), Bedir Yayınları, İstanbul 1993.

- Karaman, Hayrettin, Özek, Ali, Turgut, Ali, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin, Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali, Medine 1992.
- Karaman, Hayrettin, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin, Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2003.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, Zevalsiz, Halid, Şimşek, Ümit, Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meali, İFAV, İstanbul 2010.
- Öztürk, Mustafa, Kur'ân-ı Kerim Meâli, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Sıcak, Ahmet Sait, "Yorum Farklılıkları Açısından Bir Tefsir Kaynağı Olarak Kur'ân-ı Kerîm", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2014, cilt: III, sayı: 3, s. 642-646. (s. 632-651)..